

**ISTORINIAI DUOMENYS APIE XVI–XX A. PALAIDOJIMUS NESVYŽIAUS
DIEVO KŪNO BAŽNYČIOJE
(ATASKAITA)**

Martynas Jakulis

Vilnius 2016

TURINYS

1. Šaltiniai ir literatūra	3
2. Istoriniai duomenys apie kriptoje palaidotus asmenis	4
3. Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio sveikatos būklės aprašymas (c. 1594) ir aktualios ištraukos iš piligrimystės į Jeruzalę aprašymo	11
4. Kristupo Mikalojaus Radvilos ligos, pasibaigusios mirtimi, aprašymas	19
5. Ištraukos iš Radvilų testamentų, liudijančios prašymus palaidoti bažnyčios kriptoje	26
6. Kriptoje esančių epitafijų ir kitokio pobūdžio lentelių nuorašai	28
6. 1. Epitafijos ant kriptos sienų	28
A	28
B	31
C	34
D	38
E	39
F	40
6. 2. Epitafijos ant kriptos kolonų	41
I	41
II	42
III	44
IV	45
V	47
7. Popiežiaus Benedikto XIV indulgencijų suteikimo memorialinė lenta	48
8. Rezultatai	50
9. Šaltinių ir literatūros sąrašas	51
10. Kriptos planas	52

1. Šaltiniai ir literatūra

Specifiniai tyrimo uždaviniai surasti kuo daugiau istorinių duomenų apie Nesvyžiaus Dievo Kūno bažnyčios kriptoje palaidotų individų sveikatos būklę, ligas ir kitus antropologiniams tyrimams reikšmingus aspektus pareikalavo susipažinimo su įvairaus pobūdžio šaltiniais ir istoriografija. Tyrimo metu peržiūrėtus šaltinius galima skirti į kelias pagrindines grupes:

1. Rašytiniai šaltiniai:

- a. *Sveikatos būklės aprašymai, gydytojų rekomendacijos*: M. K. Radvilos Našlaitėlio sveikatos būklės aprašymas (c. 1594) (žr. šios ataskaitos 3 skyrių)¹, Kristupo Mikalojaus Radvilos ligos, pasibaigusios mirtimi, aprašymas (c. 1607) (žr. šios ataskaitos 4 skyrių)².
- b. *Dienoraščiai*: Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio kelionės į Jeruzalę dienoraštis³, Mykolo Kazimiero Radvilos Žuvelės dienoraštis⁴.
- c. *Testamentai*: Elžbietos Višniovieckytės Radvilienės⁵, Albrechto Vladislovo⁶, Aleksandro Liudviko⁷ (aktualūs fragmentai pateikiami žemiau). Testamentų buvo peržiūrėta daugiau, tačiau juose nieko neužsimenama nei apie reikalavimus palaidoti Nesvyžiuje, nei apie ligas ar kitus aktualius dalykus.
- d. *Laidotuvių aprašymai*: Jono Tado (1750)⁸.
- e. *Į kriptos sienas įmūrytos epitafijos* (žr. šios ataskaitos 6 skyrių).
- f. *Laiškai*: M. K. Radvilos našlaitėlio laiškai⁹. Tikėtina, kad Radvilų archyve Varšuvoje saugomi laiškai (AGAD. AR, dz. V) suteiktų daugiau aktualių duomenų apie konkrečių Radvilų, palaidotų Nesvyžiaus bažnyčios kriptoje, sveikatos būklę. Ypač daug reikšmės antropologiniams tyrimams galėtų turėti Radvilų susirašinėjimas su jiems dirbusiais gydytojais (kaip pavyzdį galima paminėti Pranciškos Uršulės Višniovieckytės Radvilienės laiškus savo gydytojui, kuriuose ji informuoja apie savo sveikatos būklę ir negalavimus¹⁰).

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Radziwiłłów (toliau – AGAD. AR), dz. XI, nr. 84, p. 1–8.

² AGAD. AR, dz. XI, nr. 95.

³ Radvila Našlaitėlis M. K., *Kelionė į Jeruzalę*, iš lotynų k. vertė O. Matusevičiūtė, įvadą parašė J. Kiaupienė, Vilnius, 1990.

⁴ AGAD. AR, dz. VI, nr. II 80 a.

⁵ AGAD. AR, dz. XI, nr. 85, p. 118.

⁶ AGAD. AR, dz. XI, nr. 92, p. 60–64.

⁷ AGAD. AR, dz. XI, nr. 99, p. 163.

⁸ AGAD. AR, dz. XI, nr. 168, p. 5–10.

⁹ *Archiwum Domu Radziwiłłów: listy M. K. Radziwiłła Sierotki – Jana Zamoyskiego – Lwa Sapiehy*, Kraków, 1885.

¹⁰ AGAD. AR, dz. XI, nr. 154, p. 332–333.

2. Ikonografiniai šaltiniai:

- a. *Radvilų portretai*, publikuoti leidinyje *Galerja nieswieżska portretów radziwiłłowskich*, przez E. Kotłubaję z drzeworytami M. Starkmana, Wilno, 1857.
- b. *Bažnyčioje esančios epitafijos* (nuorašus žr. 6 šios ataskaitos skyriuje).
- c. *Heraldika ant sarkofagų* (naujų radinių, lyginant su 1999 m. tyrimais, nebuvo aptikta).
- d. *Archyvinės nuotraukos*: Albrechto Vilhelmo karsto nuotrauka¹¹, kriptos nuotraukos po 1936 m. (?) potvynio (turi bažnyčios klebonas).

Paskirų Nesvyžiaus Radvilų ligos, sveikatos problemos ir kiti antropologiniams tyrimams aktualūs klausimai nesusilaukė didesnio istorikų dėmesio. Bene išsamiausiai, pasiremiant gerai išlikusiu dienoraščiu bei gausiais laiškais, buvo išnagrinėta M. K. Radvilos Žuvelės sveikatos būklė¹². Šiek tiek dėmesio M. K. Radvilos Našlaitėlio sveikatos būklei skyrė išsamios jo biografijos autorius Tomaszas Kempa¹³. Visgi šiuose tyrimuose kalbama daugiau apie ligų suvokimą ir jų reikšmę konkretaus individo gyvenime. Labai reikšminga tai, kad daugiausiai dėmesio skiriama įvairioms vidaus ligoms (karštinėms, virškinamojo trakto sutrikimams ir t. t., tačiau itin mažai teužsiminama (nes ir šaltiniuose tokių duomenų labai maža) apie įvairias traumas ir kitus panašius negalavimus, kurie leistų lengviau identifikuoti konkretų individą. Taigi asmenų identifikavimas įmanomas tik pasitelkus nuodugnesnius DNR, parazitologinius ir kt. tyrimus, kurie atskleistų vienas ar kitas ligas, taip aiškiai neatsispindinčias kūno/kaulų išorėje (kaip kad, pavyzdžiui, ilgus metus M. K. Radvilą Našlaitėlį kankinusi venerinė liga, ar sunki raupų forma, nuo kurios Bolonijoje mirė jo sūnus Kristupas Mikalojus).

2. Istoriniai duomenys apie kriptoje palaidotus asmenis

Tyrimų metu pavyko surinkti duomenų apie 15 individų sveikatos būklę ir / arba palaidojimo Nesvyžiaus Dievo Kūno bažnyčioje aplinkybes, keturi iš jų (pažymėti romėniškais skaičiais) nebuvo fiksuoti nei 1999 m. KPD sudarytame inventoriuje, nei neseniai Radvilų iniciatyva pasirodžiusioje knygelėje (*Krypta*

¹¹ <http://searcharchives.pl/1/354/0/11/313/skan/medium/6O7d7D7YSQWndz0jjsWv1w> (AGAD. AR, dz. XI, nr. 313, p. 33).

¹² Zuba K., „O tym jak „Rybeńkę” leczono. Kuracje i zabiegi medyczne Michała Kazimierza Radziwiłła (1702–1762)”, *Medycyna Nowożytna*, t. 8, nr. 1, 2001, s. 89–110; idem, „Michał Kazimierz Radziwiłł (1702–1762) – portret psychofizyczny”, *Medycyna Nowożytna*, t. 9, nr. 1–2, 2002, s. 53–84.

¹³ Kempa T., *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616): wojewoda wileński*, Warszawa, 2000.

X. X. Radziwiłłow...)). Turint omenyje Radvilų archyvų dydį ir šaltinių išsamumą, nėra abejonių, kad tai nėra galutiniai duomenys ir lentelė galėtų būti papildyta ne tik naujais individualiais, kurie buvo palaidoti šioje kriptoje, bet ir naujais duomenimis apie jau žinomus asmenis.

Duomenys apie kriptoje palaidotus individus bus pateikiami anketos pavidalu:

- a. Numeris KPD 1999 m. inventoriuje
- b. Vardas
- c. Gyvenimo metai
- d. Tėvai (jeigu aktualu galimoms giminystės ryšių paieškoms)
- e. Sutuoktinis (-iai)
- f. Palikuonys
- g. Kiti tyrimams (tiek antropologiniams, tiek pačios kriptos) reikšmingi duomenys

1

- a. 2
- b. **Elżbieta z Wiśniowieckich**
- c. 1569–1596
- d. –
- e. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka
- f. 1. Jan Jerzy (1588–1625), 2. Elżbieta (1589–1618), 3. Albrecht Władysław (1589–1636), 4. Mikołaj (mirė vaikystėje), 5. Krzysztof Mikołaj (1590–1607), 6. Zygmunt Karol (1591–1642), 7. Katarzyna (1593–1600), 8. Krystyna (1593–1599), 9. Aleksander Ludwik (1594–1654)
- g. 1586 m. Našlaitėlio laiške minimi košmarai, naktinis **karščiavimas** ir kirmėlės viduriuose (ADR, nr. XIII, s. 22: „Mówilem z swym doktorem o tych przestkach nocnych Halzuchny Wmci, tak mniema że i to rozgorywanie i te zdrygania nocne stąd że musi mieć glisty w żywocie [...]”)

2

- a. 3
- b. **Krzysztof Mikołaj**
- c. 1590–1607
- d. Sierotka x Elżbieta z Wiśniowieckich
- e. –

- f. –
- g. Išlikęs anoniminis ligos, pasibaigusios mirtimi, aprašymas. Tikslios diagnozės aprašymo autorius nepateikė, tačiau iš minimų simptomų galima spėti, kad Kristupas Mikalojus sirgo sunkia raupų forma (pilną aprašymą su komentarais žr. žemiau)

3

- a. 5
- b. **Albrecht Władysław**
- c. 1589–1636
- d. Sierotka x Elżbieta z Wiśniowieckich
- e. 1. Anna z Sapiehów, 2. Anna z Zenowiczów
- f. 1. Mikołaj Franciszek (m. v.), 2. Katarzyna (m. v.), 3. Jan (1619-1628), 4. Elżbieta Anastazja (1624-1688, vienuolė), 5. Konstancja Zofia-Kolomba (1635-1687, vienuolė)
- g. Reikalavo būti palaidotas Nesvyžiaus bažnyčios kriptoje (AGAD. AR, dz. XI, nr. 92, p. 60–64). [p. 64] [...] pogrzeb ciała memu grzesznemu proszę xiążąt ich mosciow panow braci moich rodzonych, aby sposobem y ceremoniami kosciola rzymskiego katolickiego bez wszelakich pomp swieckich **w kosciele oycow jezuitow w Nieswizu, kędy ciała xiążąt ichmosciow panow rodzicow naszych odpoczywaią sprawie raczyli** (p. 64)

4

- a. 6
- b. **Andrzej Skarulski**
- c. († 1637)
- d. –
- e. –
- f. –
- g. –

5

- a. 11
- b. **Michał Kazimierz Rybeńko**
- c. 1702–1762
- d. Karol Stanisław x Anna Katarzyna z Sanguszków

6

- e. 1. Franciszka Urszula z Wiśniowieckich, 2. Anna z Mycielskich Radziwiłłówna
- f. 1. Michał Krzysztof (1727-1729), 2. Karol Stanisław Panie Kochanku (1734-1790), 3. Janusz Tadeusz (1734-1750), 4. Anna (m. v.), 5. Ludwika (m. v.), 6. Teofila (?-?), 7. Katarzyna Karolina (1740-1789), 8. Weronika (g. 1754), 9. Hieronim Wincenty (1759-1786), 10. Maria Wiktorina (?-?), 11. Józefa (g. 1762)
- g. 1719 m., būdamas 17 m., sirgo **raupais** ir **tymais**, sirgo iki pat balandžio 23 d. ir tėvui buvo sukėlęs didelį išgąstį, kad gali mirti (Diarium Michaelis Casimiri (toliau - DMC), I, s. 6). Tų pačių metų rugsėjį buvo **nukritęs nuo arklio** (*przed tą chorobą wsiadał na konia w tym momencie wielka choroba iego porwała, y zemną na kamienie przed Gankiem Bialskim rzuciła*), dėl ko sunkiai sirgo daugiau nei dvi savaites (kaip pagrindinį simptomą mini vėmimą (*womity*)) (DMC, I, s. 8). 1720 m. rugpjūčio 2 d. smarkiai nukrito nuo arklio (DMC, I, s. 41). 1721 m. liepos 11 d. sprogo parakinė ir **sužalojo ranką** (*prochownica rozstrzaszła y tak mi wniwecz rękę zepsowała*), nors neaišku, kokio sunkumo buvo trauma (DMC, I, s. 68). 1722 m. rugpjūčio 22 d. atvykęs į Amsterdamą susirgo **febris maligna**, sirgo iki rugsėjo 19 d. (DMC, I, s. 144). 1723 m. liepos 19 d. buvo **papuolęs po arkliu**, tačiau nei lūžių, nei kitokių pastebimesnių ar sunkesnių traumų nepatyrė (DMC, I, s. 170). 1725 m. vasario 23 d. ištiko apopleksijos priepuolis (DMC, I, s. 242). 1725 m. gegužės 31 d. skundėsi **rankų nutirpimu** (*na drętwienie rąk zachorowałem*), dėl ko net negalėjęs dalyvauti Mišiose ir procesijoje (DMC, I, s. 248). Priklausė Jėzaus širdies brolijai (DMC, III, s. 248). 1734 m. rugpjūtį skundėsi dideliais skrandžio skausmais (DMC, III, s. 264). 1736 m. rugpjūčio 29 d. stipriai **susitrenkė kryžkaulį**, pragulėjo lovoje tris dienas (*ciężkom zapadł na krzyże, y z luszka ruszyć się niemogłem cały dzień przestękałem*) (DMC, III, s. 408). 1750 m. rudenį, pradėjus skūstis **žandikaulio** skausmais, operacijos metu buvo ištraukta vienuolika kaulo atlaužų, taip pat buvo traukiami dantys, po to esą buvo pasirodę ir dantenu gangrenavimo ženklų (Zuba K., *O tym jak „Rybeńkę” leczono*, s. 98-99). 1758 m. rugpjūtį nukritus nuo arklio, **išilgai skilo dešinysis petikaulis** (DMC, IV, s. 83; Zuba K., *O tym*, s. 99). Nuo 1744 m. skundėsi dėl akmenų šlapimo pūslėje (Zuba K., *O tym*, s. 101). Laidotuvių išlaidų sąrašė minima 10 uolekčių **kitayki karmazynowey** portretui, taip pat pirktą pigmento už kelis šimtus auksinų (AGAD. AR, dz. XI, nr. 144, p. 130).

6

- a. 12
- b. **Józef Mikołaj**
- c. 1736–1813

- d. Marcin Mikołaj x Aleksandra z Bełchackich
- e. 1. Antonina z Miączyńskich, 2. Wiktoria z Ostrogów
- f. 1. Antoni (1765-1810), 2. Anna (1786-1857), 3. Wiktoria (1795-1824), 4. Konstancja (1796-1824), 5. Aleksandra (m. v.), 6. Teresa (m. v.)
- g. Minima, kad buvęs nevisiškaĩ įgalus fiziškai (Zuba K., *Michał Kazimierz Radziwiłł*, s. 54)

7

- a. 15
- b. **Hieronim Florian**
- c. 1715–1760
- d. Karol Stanisław x Anna Katarzyna z Sanguszków
- e. 1. Teresa z Sapiehów, 2. Magdalena z Czapskich, 3. Aniela z Miączyńskich
- f.
- g. 1719 m. kovą sirgo **raupais**, kaip ir sesuo Karolina ir kiti vaikai (DMC, I, s. 6). 1729 m. sirgo **tymais** (DMC, II, s. 96). Mirė staigiai, mišių metu ištikus smūgiui (apopleksijai) (Bartoszewicz K., s. 117).

8

- a. 17
- b. **Urszula Franciszka z Wiśniowieckich**
- c. 1705–1753
- d. –
- e. Michał Kazimierz Rybeńko
- f. Minimi anketose
- g. 1726 m. vasario 28 d. patyrė persileidimą, buvo labai sunkios būklės (DMC, I, s. 259). 1731 m. vasario mėnesį sirgo sunkia uždegiminio artrito forma, labai skaudėjo sąnarius (*barzo slaba, a ta slabość że ią atritis vaga ciężko po człakach dręczy*) (DMC, III, s. 6).

9

- a. 19
- b. **Karol Stanisław Panie Kochanku**
- c. 1734–1790
- d. Michał Kazimierz Rybeńko x Urszula Franciszka z Wiśniowieckich

- e. 1. Maria z Lubomirskich, 2. Teresa z Rzewuskich
- f. –
- g. 1736 m. rudenį sirgo raupais (DMC, III, s. 416).

10

- a. 48
- b. **Albrecht Wilhelm**
- c. 1885–1935
- d. Jerzy x Maria z Branickich
- e. Dorota Deacon
- f. Anna (1907-1995)
- g. Išlikusi karsto nuotrauka iš tarpukario –
<http://searcharchives.pl/1/354/0/11/313/skan/medium/6O7d7D7YSQWndz0jjsWv1w> .

11

- a. 1 (KPD) arba 73 (*Krypta X. X. Radziwiłłów*)
- b. **Mikołaj Krzysztof Sierotka**
- c. 1549–1616
- d. Mikołaj Czarny x Elżbieta Szydłowiecka
- e. Elżbieta z Wiśniowieckich
- f. 1. Jan Jerzy (1588–1625), 2. Elżbieta (1589–1618), 3. Albrecht Władysław (1589–1636), 4. Mikołaj (mirė vaikystėje), 5. Krzysztof Mikołaj (1590–1607), 6. Zygmunt Karol (1591–1642), 7. Katarzyna (1593–1600), 8. Krystyna (1593–1599), 9. Aleksander Ludwik (1594–1654)
- g. Išsamesnis aprašymas su komentarais pateikiamas žemiau

I

- a. –
- b. **Karol Stanisław**
- c. 1669-1719
- d. Michał Kazimierz x Katarzyna z Sobieskich
- e. Anna Katarzyna z Sanguszków
- f. 1. Katarzyna Barbara (1693-1730), 2. Mikołaj Krzysztof (1695-1715), 3. Michał Kazimierz Rybeńko (1702-1762), 4. Konstancja Franciszka (m. 1796), 5. Karolina Teresa (1707-1737), 6.

Tekla Róża (1709-1747), 7. Anna Aleksandra (m. v.), 8. Albrycht Stanisław (m. v.), 9. Krystyna Helena (m. v.), 10. Ludwik Dominik (m. v.), 11. Stanisław Jerzy (m. v.), 12. Hieronim Florian (1715-1760)

- g. 1719 m. balandžio 24 d. susirgo gelta / geltlige (*żółtaczka*), o vėliau ir vandenlige (*puchlina*), mirė tų pačių metų rugpjūčio 2 d. Turėjo būti palaidotas Nesvyžiuje, nes yra išlikęs laidotuvių aprašymas (dalyvavo bernardinai, dominikonai ir jėzuitai (visi trys ordinai turėjo vienuolynus Nesvyžiuje) ir jose dalyvavusių asmenų sąrašas (minimas Stojek-Sawicka K., *Duchowieństwo katolickie*, s. 200, AGAD, AR VIII, nr. 214), taip pat minima, kad 1720 m. kovo 22 d. velionio kūnas buvo pervežtas į Nesvyžių, nors kurį laiką po mirties buvo laikomas Miro bažnyčioje (DMC, I, s. 18), kol buvo įrenginėjamas kapas Nesvyžiuje (DMC, I, s. 31), 1720 m. liepą kūnas galiausiai buvo pervežtas į Nesvyžių (DMC, I, s. 35). Tikslesnių duomenų apie karstą, kuriame buvo palaidotas, ar jo padėtį kriptoje nėra.

II

- a. –
b. **Jan Jerzy**
c. 1588–1625
d. Sierotka x Elżbieta z Wiśniowieckich
e. Eleonora z Ostrogskich
f. –
g. Prieš mirtį sirgo 5 dienas (1625 m. gruodžio 13–18 d.), tikslesnių duomenų apie ligą nėra (AGAD. AR, dz. XI, nr. 90)

III

- a. –
b. **Janusz Tadeusz**
c. 1734–1750
d. Michał Kazimierz Rybeńko x Urszula Franciszka z Wiśniowieckich
e. –
f. –
g. Galbūt kaip dvynys galėjo būti palaidotas prie Panie Kochanku (neidentifikuotas kapas nr. 18)? Prieš mirtį skundėsi galvos skausmais ir diegliais (AGAD. AR, dz. XI, nr. 168, p. 5). Palaidotas Nesvyžiuje (šis faktas neminimas *Krypta X. X. Radziwiłłów*). Pridedamas trumpas karsto

(katafalko) aprašymas: „Struktura byla nowa wspaniała, akkomodowana wysokiem i kolorami iako zwyczaj dla młodego pana, na czterech kolumnach wielkich wspierała się machyna górna. Te zaś kolumny lustrami były ozdobione dla reperkursyi kolorow, na postumentach. Pod tymiż kolumnami były epitaphia stylo lapidario następujące [seka epitafių tekstas]“ (AGAD. AR, dz. XI, nr. 168, p. 9). „W gurze zaś z sześciu arkuad składała się machyna, nad nią paludament axamitny wielki, orła czarnego pokrywający z insygniami z herbami jasnie oswieconych zkolligowanych domow. Po rogach armatury, insignia wojenne, na frencie gory inskrypcya z xiąg machabeyskich iako fundament całej struktury [...]“ (AGAD. AR, dz. XI, nr. 168, p. 10)

IV

- a. –
- b. Konstancja Franciszka z Radziwiłłów Sapieżyna
- c. 1697–1756
- d. Karol Stanisław x Anna Katarzyna z Sanguszków
- e. Jan Fryderyk Sapieha
- f. –
- g. Palaidota Nesvyžiuje 1756 m. kovo 1 d. (neminima nei KPD inventoriuje, nei Krypta X. X. Radziwiłłów): „[...] potym przy hucznym z dział biciu do grobu naszego Radziwiłłowskiego [!] ustawiono ciało [...]“ (DMC, IV, s. 8)

3. Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio sveikatos būklės aprašymas (c. 1594) ir aktualios ištraukos iš piligrimystės į Jeruzalę aprašymo

AGAD. AR, dz. XI, nr. 84¹⁴

[p. 1] Illustrissimus D(omi)nus D(ominus). Nicolaus Christophorus Radziwil [!], dux in Olika et Nieswiesz, palatinus trocen(sis) et c(etera), d(omi)nus meus clementis(si)mus

¹⁴ Aprašymas minimas Kempa T., *Mikolaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616): wojewoda wileński*, Warszawa, 2000, s. 315.

Annorum 45, **temperamenti melancholici** post longuissimas et periculosissimas peregrinationes ad Sanctam Terra(m), aestibus et arcidentibus animi aducto temperamento melancholico **(1) ex adustione sanguinis** et melancholiae non [pl]urum [?] bilis flavae, incidit **ab annis 20 circa**¹⁵ tale in **(2) melancholiam hypochondriacam**, et postea in **(3) luem veneram**. Hos duos affectus subsista [?] sunt **symptomata varia: (4) vomitus biliosi acidi et melancholici, phlegmatici, (5) tormina intestinorum** seu fartussi [?] **(6) colici dolores, (7) alvi astrictiones diurnae**, ita ut artificio edurantur quotidie recrementa alvi per ...emata. **(8) Inflam(m)ationes hepatis, (9) cruditates et rustus ventriculi, (10) flatus, (11) vigiliae [?] et tari...tus [?] atque maestitia** nonnunquam. **(12) Tinnitus aurium et sonitus obauditio(nis), (13) Sudores, (14) articularum dolores**, et alia varia symptomata, quae pluraque ex impromiso illustris(si)mum duce(m) adveniuntur quolibet esse [?]. De his itaque duobus affectibus discerem et natura horum se gnoscenda est, ut recta methodo removeantur in quanto possibile est, utque sciamus a n(a)t(ur)a [?] eorum sumere indicationes. Cognoscitur aut n(a)t(ur)a [?] aegritudines melancholicae, ut aliarum omnium, ex cognitione suae essentiae, et accidentibus ut pote motu, morbis esse, et moribus, sed de his nihil dicam cum sit **morbis chronicus**: calorque non p(otes)t perfectam formam concoctionis inducere in humoribus, et coinquinat potius quam concoquat, **moresque morbi sint cum malis symptomatis**. Essentia ergo cognoscitur ex causis tam intrinsecis materia et forma, quam extrinsecis ut efficientibus constat aut formaliter ille causam melancholicam affectionem vel cerebri, vel totius corp(or)is, vel hypochondriae ut *Gal(enus) De locis affectis*, 3, cap. 1, docet. F(ui)t in illustris(si)mo duce ea repentur spiritus melancholiae qua hypochondriaca appelletur. Nam cerebri actio non est laesa nec depravata: nec totum corpus illu(strissi)mi ducis [p. 2] est colore nigri cenis nec ven... [?] labeae, licet ventriculi intemperies sit frigida et humida et obstructions hypochondriacae, unde evaporatione melancholiae patentis ipsum caput per consensum potius no(n) p(er) essentia(m) sit melancholia, cerebri cum adest copra flatum [?] in utroque hypochondrio, constituendumque esse existimo ex consilio et ex ardentissimis **medicorum patavinorum et venetorum** de his o(mn)ibus rebus sochssimiae discurrebant et hypochondriacam melancholiam esse investigarent.

Causa aut materiales seu coniuncta a qua dependet **morbis hic complicatus**. Intemperies iecinoris calida et sicca. In quo cum exuruntur humores et exusti efficient sanguinem atrum melancholicum, qui postea

¹⁵ Teigiama, kad įvairūs sveikatos sutrikimai besitęsį apie 20 metų. Našlaitėlis kelionės į Jeruzalę aprašyme teigia, kad sveikata smarkiai pašlįjo 1575 m. rugpjūčio 2 d.: „[...] tūkstantis penki šimtai septyniasdešimt penktais Viešpaties metais, rugpjūčio mėnesio antrą dieną, baigęs savo amžiaus dvidešimt šeštuosius metus, praradau sveikatą ir sunkiai susirgau labai dideliais galvos skausmais, kuriuos įvairūs įvykiai dar padidino“ (Radvila Našlaitėlis M. K., *Kelionė į Jeruzalę*, iš lotynų k. vertė O. Matusėvičiūtė, įvadą parašė J. Kiaupienė, Vilnius, 1990, p. 35). Kad kalbama, nors dėl venerinėmis ligomis sergančių žmonių stigmatizavimo to meto visuomenėje tiesiogiai neįvardijant, apie venerinę ligą, liudija užuominos Našlaitėlio laiške: „[...] piktnaudžiaudamas Jo [Dievo] dovanomis, jaunas būdamas, tuštybių ir ir pagundų suviliotas, prie vienu nuodėmių pridėdavau kitas. Ir kaip atsitinka kitiems, kurie nuodėmėse ir iškrypimuose voliojasi, kad nesveiką ne iš prigimties, o iš prabangos gauna [...]“ – ibid., p. 34–35).

sanguis attrahetur a liene et non bene purgatur, sed mittitur ad ventriculum et fere omnes partes corp(or)is a ventriculo antem elevatur ad cerebrum vapor eius et sic cum dispositum cerebrum illustris(si)mus dux habeat, trahit in consensum ipsum et sic laedit actiones eius atque depravet.

Efficientes aut(em) causae procatarchiae quae extra corpus sunt, 6 res non naturales medicis vocatae, in *\Extrinsecae causae/* quibus errores committebantur et quotidie fiunt, occurrent enim semper necessario et alterant, alterandoque immertant [?!], praesertim animi accidentia sive perturbationes.

Proigumenariae [?] autem seu antecedens quae extra essentiam morbi sunt non tamen extra corpus et superiores, sunt humores qui in illustrissimo duce frequentissime colliguntur intra corpus, et qui aliquis etiam bene passi actu morbum efficiunt.

In hac natura morbi melancholici consistit tota re(s) cur(ati)onis. Nam quale indicens talis. Indico.

\Signa/ Quantum ad signa intrinseca quae etiam sunt concausae ut actionum sese nempe imagino, cum sit morbus [?] et tristitia sine causa evidenti demonstrant melancholicum affectum, qui cerebrum occupat sive per se, sive per essentiam. Tum ab exeuntibus imm(u)n(i)tatis, nam recrementa [p. 3] alvi, urinae, *\interdum/* sudores, et alia sunt p(ro)pter naturam cruda, viscosa, pituitosa in maiori copia non respondentia cibis et potibus. A dolore in hypochondrio sinistro, et ventriculi atque intestinorum, tumore *\prognosticon/* hypochondriae ob flatus. Contemplatis istis signis apparentibus et causis prognosticon esse p(er)mittendu(m). Difficilem ergo admodu(m) curam et forte impossibilem promittunt, cum mores morbi non cum benignis accidentibus sint, cum virtutes fere o(mn)es labefactatae sint, naturalisque maxime concoctrix praesertim et expullvix deinde alteratrix. Ventriculi intemperies frigida et humida, cumque plures humores non naturales peccant, maiorque est recessus a proprio temperamento et quo magis recessit illustris(si)mus dux a temperamento tanto longiori t(em)p(or)e poterit ad ipsum restitui. Conandum ergo a sum(m)a diligentia ut saltem in meliorem statum deducatur, si non ex toto poterit liberari propositis scopis et pr(ae)di(cti)onibus curandi.

\Indicationes/ A causis intrinsecis essentialibus seu essentia morbi, quam partim factus est morbus, partim fit, ideo mistae [?!] indicationes oriuntur vel praeservativae, vel curationis, vel mixtae. Humor melancholicus purgandus sed parum propter virtutem, praemissa p(rae)paratione et concoctione humoris melancholici imo et pituitosi, melancholicusque humor debet inprimis ob parcitatem suam, cum est terrestris siccus, et ingeri, humectandus, propter crassitiem est abstergendus, viscidi humores incidendi, quamvis conveniunt abstersiva cum incisinis [?], ut fere quae incidant, abstergant, et cum aperientibus procedendu(m) e(st) sua t(em)p(or)e, quae sunt ab illis iam diversa, postea purgans et cavendum iuxta *Gal(enum)* valide edocentibus, 92 non est irritandes is summis, sed prius concoquendus.

Ab efficientibus causis procatardicis oritur indicatio p(rae)servativa ut illustris(si)mus dux ab animi accidentibus et p(er)turbationibus causat, p(rae)cipue a cogitationibus, sollicitudinibus, tristitia, mae- [p. 4] rore, iracundia, et id genus aliis.

A proigumaena seu antecedente cum [?] causa sumitur indicatio similiter ut causatur ne tales humores generentur in hepate et primo providendus est intemperantiis membris principalium ut pote ventriculi, iecinorii, cordis et cerebri per contram non habita r(ati)one ne aliq(ui)d caedatur.

His ita propositis scopis methodicis, ad remedios fontes animo generoso et magno cum sum(m)a prudentia et diligentia medicor(um) veniendum est illud semp(er) memoria et p(ro) oculis habens, quid, quantum, quomo(do), quando, et ubi agend(um) est. Cum illustrissimi duce oportebit etiam praestare, non solum medicos, opportunia facientem et assidentes et exteriora, iuxta Hippocratem *Aphorismos* 1.

Itaque ex fonte chyrgico consulerem cum aetas, virtus, et morbus ipse persuadet ut mittatur sang(uinem) sive ex vena basilica (... [?] coronia), sive ex salvatella ad 3 v., vel vi, vel ut saltim cognoscitur, sanguis qualis non sit, nam et p(ro)pter evacuatione(m) et remis(s)ione(m) et praeservatione(m) et deniq(ue) cognitione(m) sanguinis p(ost) mitti sanguis iuxta p(rae)ceptum Gal(eni) aetatis virtuteque constantibus et prout fontibus poterit aut(em) aperiri vena nucta [!?] opportunitate lenita alvo vel melle rosareo solutivo, vel diasebesten lenituo, vel flectuaria lenituo cum paucis 3 diaphenici, sive in potione, sive in forma solida cum sacharo additis spebus cordialibus. Cucurbitulas, frictiones alioque praesidia chyrgica p(rae)sertim sanguis *fugias* omitto quae pro suo et necessitate usurpari possunt.

Quantum ad pharmacia consulo ut illustri(si)mus dux per 8 dies iuxta aurelianum methodicum de morbis chronicis ubi optime docet perparve humorem melancholicum hoc mo(do), primu(m) per 8 dies cibatur aegru(m) cu(m) optimis alimentii calidis et humidis, \temperate,/ postea devenit ad pisces et ad cibos acres nisisimos [!], nam quae evacuant melancholiam praeter ista siccant corpus, quae vero validi exiccant corpus cingent melancholiam. [p. 5] Porro non abs re esset uti Syr(up) de pomis dulcibus de succo borag(inacea) Beglossae [?], syr(up) de Glycerissa et pr(ae)p(arat)us de pomis est enim calidus et humidus. Amplius confectiones non nimis calidae conveniunt ut confectio ex oleo anis. dat det et suchoro, syr(up) vel corf. [?] sapor regis medorum, et ita ubi humectaretur corpus aliquo t(em)p(or)e qui terrestris admodum cum iste humor, deberemus postea uti Acetosis Inasimis [?], sed non continuae, nam cum p(arte) 4, vel 6 dies humectaretur corpus, exhibenda ea quae dicta sunt, deinde per duas dies aut tres incideretur dando oximel, pisces, salsos acres, syrup(or)um acetosum, quae com(m)endat Avicenna in Melancholico humore, q(ua)m incidit illum et adaequat. Non enim dubitat dare scilicet acetosa in quartana et melancholica febre, sicut opinantur illi, qui negunt omnino ista acetosa convenire.

Tandem apparentibus signis coctionis evacuandum esset et primo senioribus. Et ideo optime facit Gal(enus) qui non transit epithimum et pillulas de hierha, sed visa coctione et viribus attentis, sique nihil impediret symptomataque vehementia aliqua non obstant, ascendendum esset ad eiusmodi purgans medicamentum satis com(m)odu(m) et valorissimi [receptas]

[p. 6] Postea quiescendum esset et conab(it) [?] n(a)t(ur)ae observan(s) et ad localia m(e)d(ia)ta [?] deveniens. Roborans ventriculus intrinsecis et consernis et fluctuariis atque sp(e)c(i)bus. Extrinsecis episthematibus et cataplasmalis ex pulpa citoniorum coctorum, dactiloque, passularum, in vino malvatio decoctorum post modo additi cibo de absinthio de annis. Det cum mica pomis ascati, et his cibis contusis bene f(uit) emplast(r)i in optima forma idque in sarculo [?] panni linei subtilissimi membri nat(ura) hoc est ventriculo aplicans cale fastum. Corroborat enim et iuvat mirabi(li)t(e)r.

[a] **I...ie** [?] refrigerans por(r)a(rum) oleu(m) Santalino cum oleo Citoniorum, oleo rosato et sp(e)c(i)bus intrinsecis conservis p(ro)portionatis cons. ex hepatica soncho [?].

[b] **Lieni** providens ex ceterarum et oleis de capporibus, liliis albis, anis det et amaracis [?].

[c] **Cerebrum** humectar(um) alteratis aquis, herbis capiti fermentibus ut betonica malva, carthumo, salvia, rosmarino pauco ac stichodiique similiter [?].

[d] **Cor** sinister roborans in calida intemp(erate) frigidionibus flectuariis ut pote flectuario de gem(m)is in aqua beglossae et vino odoro Electuario xilaloes. Elct [?] delor [?] ex moscho, Diangelanga aromato ros(eo), Diacimino, Diaspohlico, Diambra, flectuario de cinamono quod coctionem iuvat [?].

In calida intemp(erate) de oxalide quod flec(i)t cordis palpitationi quod est, ut praecipue t(ame)n uterq(ue) esset in melancholica affectione flecit laetifica(tio)n(em) conciliatoriis et de gemmis in aq(ua) melesse, beglesse et vino.

[e] **Vomitus** non erunt ciendi in melancholico humore quod [?] nihil est deterius quam vomere nigra.

[f] **Aerismata** non tamen acra ob copia admodu(m) nimia(m) et insolita(m) ingredien(s) salis cu(m) nisi dictu(m) est ad 3 i salii et plus solent in com(m)une aenema mittere cu(m) apud Romaes [?] medicos 3 ij salis sufficit. F(ui)t p(ro)pterea fortasse ex pultrix facultas intestinorum est abolita et fibrae eorum obliquae resolutae, quae expulsionis destinatae sunt. Cui resolutioni postea succurrendum est, si erit com(m)odum.

[p. 7] Corpus totum balneo aq(ua) dulcis humectan(s) frequenter iuxta mentem et p(rae)script(ione)m Galeni.

Victus ratio debet esse humectans, et tanta diligentia in eo debet esse cum cibi possunt alterare totum corpus, ut totus etiam scopus medicationis sit nutritionis, ut melancholia auferatur, carnes candabiles, alae caponum et pullos gallinaceorum, testes gallorum decaquantum et brodium hoc loco syr(up) mane bibatur nutritinam enim est multum. Vinum moderatur et tenetur mediocriter dulae. A dulcibus enim et

discidii et crassis omnino abstinens qui obstruunt. In rebus non naturalibus bene se gerat illustris(s)imus dux maxime vero ne solus et taciturnus sit, prudenter adfuit servi ut imagin(ati)ones illi impediunt et fabulas *chynas* narrent, locis hilaritatem et iucunditatem excitent, quae pro tota vita servem debent in 6 rebus non naturalibus non delinquere.

Quod Deus Opt(imus) Max(imus) velit esse salubre illustris(s)imo duci ego vehementer desidero et opto. Enim vero si magis **[g] urget inquinatio illa antiqua luis venereae**, dico enim libere ut sum ingenuus, consulere(m) potius illustris(s)imo duci usurpans remedia con(tra) illam inquisition(em) non aut(em) melancholia(m), etsi eni(m) mane per 8 menses citra vel ultra post luta aponcresici [?], **quae exsiccar(e)nt articulos**, cessarunt dolores articulorum, tamen adhuc adsunt alia signa ut potui p(er) hos dies paucos animadvertens, luis venereae videlicet **Hepatis vitium** ubi huius morbi sedes e(st) iuxta o(mn)es medicos, **non sanguificat bene, proinde non bene coloratus corpus est**, nec bene nutritur, sed emaciatur, et postea **cum tanta copia cruditatum p(ro)generat(ur)**, fiunt syptomata periculosa **vomitus et deiectiones** per aenemata multae crassae et viscidae, **indispositionesq(ue)** aliae praesertim **sudores et insomnia varia, pituitosa, et melancholica**. Proinde ego consulere(m) salvo iudicio excellentis(s)imi d(ucis) Doctoris Vilkonski ut vena aperta et viso sanguine qualis non sit an corrumpus/laevus [?] [p. 8] plus an purus vel adustus, accidatur tuto ad decoctionem gnaiari [?] cu(m) salsa p(er) xv vel xx dies nihil enim est praestantius eo ob idque lignum semotum vocatur et sola experientia inventum permissa tamen mea multoties in **infectis et laborantibus tali morbo experta p(rae)para(ti)one**. **Multos enim sine iactatione dico a x et xij annis laborantibus hoc morbo cum pessimis accidentibus Deo favente curari sine recidiva est aut(em) talis p(rae)para(ti)o facta lenitione [?] mittebatur sanus attentis iis qui solent spectum [?] in hoc casu ex utroque **brachio per epicrasin et internalba****. Postea ordinabo syr(upum) purgantem omnes humores adustos ante potionem ligni et salsae tuto [surašyti receptai]. Finitis his et observatii operationibus eorum et uno altero syrupo adauctio ut similiter per v vel vj diebus secundum existentia(m) tandem sumat [?] decoctum ligni et salsae additis herbis membra respicientibus **caput, hepar, ventriculum et alia** purgati omitus quibuslibet 8 vel ix diebus adhibitis clysteriis et id gem(m)is aliis solitis a medico Romali ordinantibus et accom(m)odantibus, vinoque postea medicato ordinanto vel cervisia cu(m) ligno et salsa et herbis p(ro)portionatis. Victusque r(ati)one secu(n)dus viros et consuetudinem servata.

Salvo iudicio saniori [tekstas nutrūksta, gali būti, kad buvo daugiau]

Hierosolymitana peregrinatio Illustrissimi Domini Nicolai Christophori Radzivili, Ducis in Olika & Nyeswiesz, Comitum in Szydłowicz & Myr. &c. [...], Brunsbergae, 1601.

[p. 4] [...] sed etiam donis illius abusus, in iuuenili aetate mea, vanitatis illecebris abductus, peccata peccatis accumulauit: & quod ceteris qui in delictis & excessibus volutantur, accidit, licet aduersam valetudine(m) non a natura trahant, luxu tame(n) eam sibi accersant vltro [...]. Nam **in grauem infirmitatem, ingentibus capitis doloribus & diuersis accide(n)tibus auctam incidi Anno D(omi)ni 1575. mense Augusto, cum secunda eiusdem die vigesimum sextum aetatis meae Annum compleuissem**¹⁶. Et quoniam, vitio corruptae naturae, cum inaduersam valetudinem inciderit homo frustra de medicina corporali, si de animae salute non cogitat, sollicitus est; vbi me tam graui morbo, permissu Diuino, praegrauatum sensi, in quo curando omnis medicorum industria frustra consumeretur, ad Deum ipsum, pro vtriusque; [...]

[p. 5] Anno D(omi)ni 1576. **vsus sum thermis Iauvorovviensib(us) in Polonia. Anno insequenti 1577. semper itidem cum medicis mihi res fuit**¹⁷.

[p. 6] [1578, Gregorius PP. XIII] **Laudamus igitur propositum tuu(m), balneorum adhibendorum**¹⁸ [...]

[p. 7] Hunc itaque annum [1579] vna cum alijs Lithuanis, in Polocensi bello consumpsi: cumque ibidem **ictu sclopeti in capite laesus**¹⁹, ex vulnere Deo iuuante, conualuissem [...]

Anno Domini 1580. **profectus sum in Italiam eo consilio, vt remedijs & thermis**²⁰, quod feci, adhibitis, destinatum iter prosequerer; cumque ex medicorum praescriptio, has & illas obeundo, non nisi mense Augusto vltimas thermas absoluisssem [...]

[p. 8] [1581] [...] **etsi non satis firma valetudo** [...] ²¹

[p. 9] [1582] [...] ac, vbi in quibusdam Lombardiae locis, **pro mea tenuitate**, deuotioni aliquantisper vacassem [...] ²²

Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio sveikatos būklės aprašyme (1594) minimos ligos ir simptomai

Originalus įvardijimas	Vertimas	Komentarai
1. Adustio sanguinis (1)	Kraujo „uždegimas“ (užkrėtimas)	

¹⁶ „Taip ir man gyvenime atsitiko: tūkstantis penki šimtai septyniasdešimt penktais Viešpaties metais, rugpjūčio mėnesio antrą dieną, baigęs savo amžiaus dvidešimt šeštuosius metus, praradau sveikatą ir sunkiai susirgau labai dideliais galvos skausmais, kuriuos įvairūs įvykiai dar padidino“ (Radvila Našlaitėlis M. K., *Kelionė į Jeruzalę*, p. 35).

¹⁷ „Tūkstantis penki šimtai septyniasdešimt šeštiais metais gydžiausi Javorovo voniose Lenkijoje. Kitais, tūkstantis penki šimtai septyniasdešimt septintais metais vis dar tenai turėjau reikalų su gydytojais“ (ibid., p. 35).

¹⁸ „Todėl giriame Tavo sumanymą gydytis voniomis“ (ibid., p. 36).

¹⁹ „Ten [Polocke] buvau šautuvo šūviu sužeistas į galvą“ (ibid., p. 37).

²⁰ „Medikų nurodymu lankydamas vonias ir gydydamasis užtrukau iki rugpjūčio mėnesio“ (ibid., p. 37).

²¹ „Nors sveikata ir ne visai sustiprėjo“ (p. 38).

²² „Dėl savo silpnumo“ (p. 39).

2. Melancholia hypochondriaca	Melancholinė hipokondrija	
3. Lues venerea	Venerinė liga	Sudėtinga ši įvardijimą tapatinti su sifiliu, nes „venerinė“, arba „prancūziška“, liga galėjo reikšti ir kitas ligas ²³ .
2 ir 3 ligų simptomai		
Vomitus biliosi acidi et melancholici, phlegmatici (4)	Vėmimas tulžimi (rūgščiaja, melancholiškąja, flegmatiškąja)	
Tormina intestinorum (5)	Vidurių skausmai	
Colici dolores (6)	Skausmingi diegliai	
Alvi astrictiones diuturnae (7)	Ilgalaikiai skrandžio veiklos sutrikimai	
Inflammationes hepatis (8)	Kepenų uždegimas	
Cruditates et rustus ventriculi (9)	Blogas virškinimas	
Flatus (10)	Pilvo pūtimas	
Maestitia (11)	Bloga nuotaika, paniurimas	
4. Tinnitus aurium et sonitus obauditionis (12)	Tinitas ir klausos sutrikimai	
5. Sudores (13)	Prakaitavimas	
6. Articulorum dolores (14)	Šnarių skausmai	T. Kempa mini Našlaitėlį sirgus podagra (Kempa T., <i>Mikołaj Krzysztof</i> , s. 315), nors ši liga šaltiniuose neminama.

Venerinė liga ir jos simptomai. Kaip jau minėta, Našlaitėlis užsikrėtė venerine liga 1575 m. rugpjūčio 2 d., baigęs 26-uosius savo gyvenimo metus. Iš kunigaikščio laiškų, kurie buvo publikuoti kartu su kelionės į Jeruzalę aprašymu (žr. išrašus iš *Hierosolymitana peregrinatio*, vertimai išnašose), aiškėja, kad silpna sveikata Našlaitėlis skundėsi daugiau nei 7 metus, vyko gydytis į Italijos ir Lenkijos maudyklas²⁴.

1594 m. Našlaitėlio sveikatos būklę vertinęs gydytojas teigė, kad stipriai reiškiasi seniai kunigaikštį kankinančios venerinės ligos simptomai (*magis urget inquinatio illa antiqua luis venereae* [labai kankina ta seniai [tikriausiai nuo pat 1575 m.] [besireiškianti] **nešvara** (*inquinatio*), [atsirandanti dėl] venerinės ligos] (p. 7)). Taigi greičiausiai kalbama apie neužgyjančias, šlapiuojančias žaizdas,

²³ Plačiau žr. Siena K. P., *Venereal Disease, Hospitals and the Urban Poor: London's "Foul Wards", 1600–1800*, Rochester University Press, 2004, p. 15; Lindemann M., *Medicine and Society in Early Modern Europe*, Second edition, Cambridge University Press, 2010, p. 67–68.

²⁴ Vonios / pirtys kaip gydymosi nuo venerinių ligų būdas minimos Smith V., *Clean: A History of Personal Hygiene and Purity*, Oxford University Press, 2007, p. 293.

būdingas venerinėmis ligomis sergantiems žmonėms²⁵. Taip pat gydytojas užsimena apie dėl šios ligos **blogai funkcionuojančias kepenis** (*hepatis vitium*), **nesveiką odos spalvą** (*non bene coloratus corpus est*) ir poreikį vartoti vaistus, „kurie išdžiovina sąnarius“ (*quae exsicarent articulos*) (ten pat).

Apie silpną kunigaikščio sveikatą užsimenama ir amžinininkų atsiminimuose. Nuncijus Klaudijus Rangonis XVII a. pradžioje taip apibūdino Radvilą: „**Nedidelio ūgio**, lieso veido [...]. Jo sveikata tokia silpna, kad kasdien tenka stiprinti organizmą, dažnai seikia vaistų“²⁶.

4. Kristupo Mikalojaus Radvilos ligos, pasibaigusios mirtimi, aprašymas

AGAD. AR, dz. XI, nr. 95

[p. 1] De processu morbi quo affectus fuit ill(ustrissim)us princeps Christoph(orus) Nicolaus Radziuil

Cum sit admodum difficile in affectus cognitionem devenire, absq(ue) causae ipsius noticia; aequum igitur erit rem altius incipere, ut ex cognitione antecedentium consequentia elucescant.

Ill(ustrissimus) dominus Christophorus Radzivilus, quem eum fata eripuerunt e venis quarta maii anno 1607 Bononiae semper tot ferme anni curriculo quo, cum ill(ustrissim)o Benoniae ab obsequiis eiusdem fui, nisus fuit omnibus, maxime vero nobis domesticis, corpore sano integris viribus, et quaecunq(ue) ad optimam valetudinem, sive bonam corporis dispositionem requirebantur, exteriora indicia quae facile sunt signa interiorum affectionum, demonstrabant. Non appetitus unquam in edendo, non somnus, non excrementorum evacuatio, deesse videbantur. Imo ut verum, fatear, duo priora magis exuperantiam, en illo quandam denotabant, cibos varios quicunq(ue) appetiti [!] erant sumebat lautius etiam in quantitate non mediocri; aequae potus admodum fuit parvus, maxime intra prandendum, alias sanus eo utebatur. Somnus fuit novem, aliquando decem horarum, et nisi a superiore impediatur saepius prolongatus dulcios illi esset. Pro ratione temporum carnibus nescibatur, et piscibus; ita ut etiam tempore toto quadragesimale abstinnerit, tam a carnium, quam lacticiniorum esse, solis piscibus contentus, cum alias prout ab ill(ustrissim)o intellexeram [p. 2] nunquam tempore quadragesimae, a lacticineis abstineret.

²⁵ Siena K. P., *op. cit.*, p. 18–19.

²⁶ Kiaupienė J., „Ivadas“, in: Radvila Našlaitėlis M. K., *Kelionė į Jeruzalę*, p. 12.

Primum illud tempus fuit Bononiae, quo veteri consuetudini, quam a pueris adhuc contraxerat, nuncium remisit; et cum toties interrogaretur, si velit morem suum repetere, minime acebat se velle, pisces solos valetudini etiam suae minus obesse. Mihi certe semper aliud fuit visum, qui animadverteba(tur) **eum esse phlegmaticum, plenum humoribus**, ut saepius vultus ipse quandoque, tremidus et palidus, maxime eum sese electo levaret, indicabat, sic piscium esse qui natura humidi sunt, humor augebatur. Exacti erant dies quadragesimales. Pascha celebravimus laeti ab initio, successu temporis quinto aut sexto \margin. Prima alteratio/ ab hinc die, **ill(ustrissimus) meus mutationem aliquam, sive alteratione(m), ob malam corporis dispositionem, sensit minus adhuc evidentem**; interim sensim malum crescit, alteratio saepius incrementum maius recipit; iamque fere **palam ex [1] capitis dolore** licet mediocri, se laborare affirmabat, evacuationem alvi incomodam se habere acebat, quae absque dubio dolorem capitis efficiebat, crescentibus enim malis humoribus, qui sursum evaporabant, caput ipsum inficiebatur. Res adeo mirabilis, ut neque superior huius rei ...ntem [?] curam haberit, neque ipse ill(ustrissimus) qui alias in curanda sua valetudine providus semper erat, de medicina aliqua purgante, aut de medico accersendo mentionem facerent totoque illo tempore praeterito medicinam abhorrebat, imo semel interrogatus, si medicina aliqua vellet uti; **dixit sensum fuisse ad sufficientiam etam ad [2] nauseam medicinis**; [p. 3] confidebatque **[3] plurimum cauteris**, quorum curam gessit diligentem totamque spem cum salute propria cum illis reponebat. Neque eum spes deludebat nam illarum credo auxilio Deus vitam tantisper prolongabat, bis in die abluebantur, sordium faetentium copia semper defluebat. Verum ubi primum morbo fuit correptus, quasi obstrui omnes meatus, **et porii videbantur, neque iam amplius cauteri illa munera suo**, ut antea, humores illos evacuandi fungebantur illudque, *speum* [?!] infaustam mortem omnibatur. Redes ad propositum invaserat alteratio, non illa gravis et repentina, quae post subsecuta fuit, leviscula saltem gravissimum, et periculosissimum morbum allitura [!], ut de facto expertus erat. In sum(m)endo cibo privabat(ur) multo c[uius] appetiti [!], partius praeter solitum, somno etiam se opprimi praeter morem aiebat, manifesta certe causa humorum exuperantu(r); tunc primum (cum alias nunquam) conqueritur de dolore capitis, in com(m)odam imo difficilem quandoq(ue) nullam alviq(ue) evacuationem habere, tandem malum, quod fovebatur in centro hactenus, ad superficiem erumpere conatur. Die ipso rogationum pro faesto S. Marci feria quarta consilium iniit cum superiore, eunde extra civitatem versus domum p(at)ru(m) capucinu(m), quae vix mille passibus abest ab urbe supra colles qui decliviores sunt, in comparatione aliorum, qui eminent circumcirca, hoc autem fit maxime ut per exercitum matutinum, quod est com(m)odissimu(m) dispositio mala corporis possit repelli, ipsumque corpus paulis per aegrum refici. Pergimus solis aestum vix experte, interim ill(ustrissimus) qui semper motum vehementorem corporis aspernabatur, passus celeriores, et cum [p. 4] maiori agitatione, coactus sive admonitus a superiore facit, invitus quidem, attamen morem gerit; proinde et loci aliquantula

distantia, maxime praeter naturalem inclinationem sursum, idest supra colles tendens; **simulque illa corporis vehementer agitatio corpori molesta fuit ex inde [4] sudore (ut ille aiebat) perfunditur.** Confert se se ad aedem sacram cappucinatorum, missae interest et officio divino protracta haec erant ad unam et mediam horam circiter. Sudor interim si forte fuit, ob frigus, sine acrem illum templi benigniorem, evanescit, et forte remeat. Res haec male caepit habere ill(ustrissim)um aegre fert, quod properaverent [!], quod madens sudore indusium mora illa in templo orani tanta exsiccaverit. **Domum redit debilior paulisper,** ad lectionem librorum pro consuetudine, se se confert, tempore meridiano cibam sumit parce sine appetitu non ut solebat. Protracta hac die ad ipsam vesperam non incom(m)ode, cibus iam multo parcior quam antea. Cubitum properat, noctem totam non insomnem ducit. Die sequenti feria quinta, instante hora electo surgit, peractis iis omnibus quae agenda eiunt [!?] ad templum properat, missae interest, **domum redit multo debilior,** in vultu pallidior, incessu tardior, in loquenda parcior, **alteratio magis evidens,** non tamen iis quarum hoc intererat visa noxia, et certe aut magnae inscetrae [?] aut saltem Dei solius providentur, qui etiam omnia media tollit ab iis quos a(f)fligere vult adscribendum. Hoc ipse die dum prandium sumpturus erat, immediate iamque ad mensam esset non dum tum quidquam ex cibus gustaverat, **incipit sentire [p. 5] nauseam, [5] vomitus procurat,** sed hi difficiles erant, et pene nulli admonitus ill(ustrissim)us a me, ut daret operam per impositionem digiti in os, eiiciendi aut provocandi stomachum ad vomitum, valetudini id suae maxime profuturum aiebam; iamque evomuerat partem aliquam adeo exiguam, **[6] materia flavi coloris phlegmae** simili postmodum destitit, inquires nolle sibi vim imponere; cibus erat duorum onorum non amplius, pomeridianum tempus ad horam ferme decimam octavam, **sedendo protrahit,** adfueram semper eo tempore, vellens animadvertere an aliqua alteratio inprovisa infestet. Sermonem conferimus cum ill(ustrissi)mo, lectione librorum Italicorum tempus hoc terrimus [!]. Interea ill(ustrissim)us meus **dolore capitis mox etiam [7] humerorum punctione** quadam nimis molestae se affligi **lamentatur,** sustinere se dolorem sedendo vix posse ait, decumbendum sibi esse melius, in animum inducit, non exutis vestibus decumbit in lecto, aquam rosaceam curat adferri, obvoluo [!] fasceis madidis aqua rosacea caput leniturum dolorem hoc pacto existimabat. Ne autem somnum cepiat decumbendo. Marci Aurelii opera ut legam imperat, delectebat haec lectio intellectum et memoriam exercebat. Atqui malo iam iam erumpere ex interiore parte corporis conante nil proderat, eo modo decumbentem adit superior, inequo [?] animo fert quod decumbat; Pigritiae ill(ustrissim)um nomine accusat me obiurgat quod veluti vices obstetricis agam ad caput decumbentis; adgere vult ill(ustrissim)um ut secum (iam in palio [!] tectus erat) ad scholas publicas eat; excusat se ille facere nequaquam posse, pro sua solita modestia [p. 6] et reverentia, petit ne aegreferet, sol inqueins me exureret, calidus (quippe dies erat) declinante iam tale, **erumpente vero magis magisque morbo,**

vestimenta quibus indutus erat abiicit, denudat se cibum vespertinum non amplius sumit, ad somnium se se accingit, qui laetalem somnum intra spacium octo dierum experturus erat.

Adhibuimus operam, ne quid interea nocte accidat, unus semper praesto fuit, qui noctem insomnem fere ducebat; lucescente die quaesitum fuit, quomodo noctem transegisset, minus insomnem aliquando tamen molestam, maxime **ob dolorem quem habebat in humeris, et inferiori parte** hic n(on) evigilare multociens et insomnem esse facit aiebat n(on) partes illas veluti quibusdam aciculis pungi, reliquas omnes partes corporis esse bene affectis dicebat.

\p. dies decumbitus/ Hoc die, videlicet feria sexta, lectus ill(ustrissim)um detinuit idem **dolor humerorum semper duravit**, cibus vix aliquis fuit. Interim superior deliberabat secum, consiliis aliorum et quidem variorum utebatur, qui medicus erat accersendus, eo tandem res devenit, ut accerserent medicum Unicelagum, virum (ut affirmant) aetate ac iudicio maturum. Circa solis occasum venit, vidit, sed non vicit **morbi ingravescentis colluviem, medicinam purgantem perlevem admodum praescribit**, ex manna saltem confectam: Nocturni vigiles iam n(on) maius periculum im(m)inebat, adhibemur, portat quisq(ue) leviter, quod praestat libenter, allectus singulari eius humanitate, et modestia durissima et acerbissima quaque nemo non perferret. Nox erat ill(ustrissim)o molesta et fastidiosa per testis esse possum qui totes sequentes noctes insomnus duxi.

[p. 7] Neque haec ullam **nauseam aut molestiam afferebant**, quin imo **in illo maximo maerore laetitia perfundebant**, gestiebat n(on) nescio quomodo animus ab obsequiis illius esse, quem *cernebus* [!?] oculis sum(m)a cum modestia decumbentem, imperanti aliquid quod ei conducebat, obsequentem, omnes benigne ac suaviter alloquentem.

\2 dies/ Tandem prodeunte aurora medicina ad bibendum ill(ustrissi)mo meo proponitur, intra breve tempus evacuat, in copia sufficienti. **Medicus ex excrementis iis nil periculosi iudicat**, neque pestiferae febris virus exitiale latere animadvertit, **iam n(on) latenter per totum corpus diffusi vagabatur**; Modum vivendi, quoad cibos sumendos, quot et quales praescribit. Ad nutum medici fiunt omnia, eodem die, id est sabbati, unctionem ex oleo a migdalarum dulcium, **[8] pectoris et humerorum, et aliar(um) partium quae dolore exagitabantur**, indicat medicus expedire, praesciebat forte aliquid in cutem erupturum, eademque unctio fuit facta pridie, sed neutra dolorem lenivit quin imo auxit. Haec nox haud dissimilis fuit praecedenti, idem dolor vexabat qui antea.

\3 dies/ Die Dominica sequenti sum(m)o mane, animadverti **[9] pustulas levissimas hinc inde dispersas in vultu**, itidem **in pectore, in cruribus, in humeris**, rotundeque erant et **rubei coloris, praeterquam in cruribus**, aliquae maculae comparebant lividae quae ire [?] maiore timore perculerant intellexeram n(on) quondam haec signa periculum grave denotare.

Interim advenit medicus rem totam enarro, lumen adfert cernit vultum pustulis illis infectum, ob febrim, **[10] corpus ac membra omnia exardescunt.** Expiscamur quo loci res esset ubi male quid periculosi inesset, spe [?] alit, soliter, nil futurum persuadet eum tamen foris denunciasset morbum adeo esse periculosum aegre sanabilem [p. 8] ut post aliquot dies didicimus. Eodem die hora matutina curat chirurgum vocari, **ad inferiorem partem humerorum infra cingulu(m) quasi, sex cucurbitales numero ordinat,** ex praescripto medici admoventur **ad illas partes maxime** ubi ill(ustrissim)us **dolorem sentietur,** sanguis erat satis sufficiens, sed non satis pulcher imo nimium deformis, hoc pacto **lenitus dolor, sed non ablatum omnino malum quod lente gliscebat.** **[11] Febris** iam iam palam **erumpebat,** ex agitatione supra lectum frequenti, huc atque illuc, ex calore nimio quem se perferre aiebat, res plena erat, **[11] ex siccitate linguae et labiorum, circa dentes, [12] pustulae illae etiam magis magisque per totum corpus dispersae apparebant:** et quod maius indicium erat pestiferae febris, interloquendum saepius a proposito discedebat, verum cornigebatur facile, ipseque admonitus advertibat se nil ad rem dicere, somnum et calorem nimium, esse causam aiebat.

\4 dies/ Die sequenti feria secunda medicus tentat ultima, neque illi aliud medicandi genus supererat, nisi bezoar, et smaragdus, potionem eo die ordinat, ex succo acetosi, piro ut totis diebus sequentibus, simul septem granae bezoari ad digluvindum [?] proponi ill(ustrissi)mo iubet; subsequente illa potione acetosi idem fit vesperi et aliis diebus sequentibus tempore matutino et vespertino. Febris interim augetur, **pustulae illae maius incrementum in mole et quantitate accipiant,** tunc primum dignosceres esse **[14] variolas** ut hic appellant intermixae erat **peticulae** seu **petecie,** ab inicio quidem **coloris rubei,** postmodum in decursu temporis, lividi.

\5 dies/ Feria tertia augentur **pustulae** neque febris minuitur, eodem remedio Bezoar videlicet uti iubet medicus ill(ustrissim)i legatus bononiensis cardinal(is) Justinianus, obtulit unam particulam [p. 9] orientalis Bezoar, quam summo loco habebat, offertur et illa ad deglucendum pulverizata ill(ustrissi)mo tempore matutino, et vespertino cum potione succi acitosi: unum hic praeterire nequeo diem illum mihi pessimum omen attulisse. Post potionem quam sumpserat ill(ustrissim)us intra unam horam naturae necessitas impulerat, ut urinam emittent, **porigo vasculum vitreum pro more facit maiori cum difficultate quam hactenus,** admiratus fui, sed edoctus subito inspecta urina, morbum ingravescere animadverti: ipsque ill(ustrissim)us ut erat semper magni iudicii, urinam fuit intuitus, mirabundus unde tam subite, ac repentina mutatio urinae, suspiravit aliquantulum inquiens, **non esse bonum nigrum** [?], solatus eum sum qui et ipse aliorum consolatione agebam. Tunc igitur primum circa tempus pomeridianum post sumptionem secundam Bezoar qui allatus fuit ab ill(ustrissim)o cardinali; **[15] urina admodum turpis ac faeda apparuit, odor putridus, color niger,** in modica quantitate, cum alias, et urina semper esset sufficiens et coloris melioris; Res ea caepit me affligere admodum oborteque lacrimae;

Nulli hoc patefecit, medici adventum expectavi, vidit et ille urinae eandem turpitudinem, ad inferiorem partem quedam **faecos defluerint**, tanquam [16] **arena sanguine conspersa. Eiusque generis urina ad ipsam usque mortem im(m)utabilis duravit.**

\6 dies/ Feria quarta offert(ur) potio eadem in specie et quantitate matutino et vespertino tempore febris durat et urit, lingua erat siccessima [?] praenimio aestu interno livida, labia pariter. Novum interim malum **pectoris angustae ac dolor superveniunt**, conqueritur de his somnis im(m)o deratior, maxime [p. 10] meridianus inquietat, [17] **gutturis dolor exacerbatur**, ob **pustularu(m) forenstis [!] quae intus per totum corpus diffusi erant**, colluvium, medicus gargarizandum esse guttur aqua primo cum saccharo, et in aceto modica quantitate iubet, fiunt per intervalla maxima cum defatigatione ill(ustrissim)i spectum lividum partim cruentum, phlegmaticum eiciebat, quae res neque tuto sonum capere, ne interim illa materia suffocaret, neque cibum sumere sufficientem permitebat. Unum tamen miror ill(ustrisim)um toties conquestum de cibo, quod nihil illi daret substantiale, semper n(on) semen lentis, cum hordeo mixtum bene decoctum, et panis cum insculo [!?] absque ullo condimento salis, vel alterius rei. Multoties ob eam rem cum medico expostulabat dicebatque sibi iam vires deficere, quod nihil substantiale hactenus comederet, meque ipsum ea res male habebat, scio n(on) ex Galeni maxime doctrina, in huiusmodi morbis viribus vitalibus esse providendum maxime ne succumbant, alimenta apponi deberent mole pauca virtute magna crebro exhibita, vi odora etc. et certe ipsa ratio docet et experientia rerum magistra. Medicus autem ille bonus, saltem bis in die in modica adeo quantitate, neq(ue) ullam virtutem sustentandi habenua [?] alimenta, ut iam dixi apponi curabat. Nostrum erat ei m orem gerere, hac in re culpa vacuus sum.

\7 dies/ Feria quinta, totaque illa nocte praecedente, somnus levissimus, ob frequentem gargarizmam qui necessario fieri debebat, cum ill(ustrissi)mi etiam nausea ne illa materia quae intus latebat in gutture, proveniebatque pectore, eiecus suffocaret, eiciebat magna cu(m) nausea et dolore, erant spectra **multa cruenta** et spissa, iamque halitus in dies [p. 11] mutabatur, faetor proveniebat, modo unus, modo alius. **Pustulae per totum corpus diffusae**, vix locus erat, in quo ingentem pustularum copiam non videns, [18] **facies** adeo deformis, **quae primum rubei aliquantulum coloris erat, mox livida et obscura esse caepit**; Incredibilem mutationem; in illo vultu, et complexione delicata ac tenera, tunc primam admirari fas erat, febris ea perstat, neque illi iter ullo pacto, per illos *sifra* [?] post grassandi amplius, in illo corpore intercluditur, lingua caepius a chirurgo purgatur instrumentis illis argenteis. Clisteria applicantur inferiori parti quae ipsa exoptabat, videbaturq(ue) semper velle evacuare, cum tamen ne ipsa nihil fieret aut admodum modice, somnus eo die praeter solitum vehementissimus, et instar Letargi invaserit, cuius rei duplicem esse causam reor.

Prima humorum excessiva quantitas, qui somnum etiam in corporibus sanis causiant, exinde n(on) narium meatus obstructi erant ill(ustrissi)mo meo, quod etiam omnes magno timore affecit, difficile n(on)

iam spirare poluint [!?). Secunda causa somni quod palpebrae oculorum erant demissae et observarent oculos, propter inclementiam pustularum, proinde cum intrari non posset, neque lumen amplius videre, necessarium fuit somnum caepere; admonitus toties ne dormiret acebat se non libenter facere sed coactum, ob palpebras oculorum demissas, quas elevare non poterat. Eodem iam primum die superior ill(ust)rem in tantum discrimen videns esse adductam, ut medici huius nostri boni doctrina, cum spe sanandi uscilarent, vespere sole occidente medicos praecipuos bononienses ad ill(ustrissim)um [p. 12] convocat, fit illorum copia accelerant vocati (optavisset, si multo, ante id fieret) periculosissimo morbo affectum, omnes mirantur, signa pessima, ex urina, ex eiectione excrementorum colligunt; Ablatum videtur tempus consulendi, omnes unanimi voce, in eam eunt sententiam, Deum ex supernaturali gratia omnia etiam nobis impossibilia posse quid iam interim senserint, ill(ustrissim)um en desperatis esse nemo dubitat. Quisque illorum adfert in medium, quod cuique mens, et intellectus dictat, sine quo experiantia ducit. Proposita aliqua remedia, minus idonea, et utilia, dies crastinus docebit, inventum dicta omnia. Nox subsequens prior caeteris, assistens a lateri medici, decumbebat tota nocte ferme vigilans, penes ill(ustrissim)um ne forte viribus deficientibus paulatim ex improvise eriperetur, aut si qua re opus esset consuleret. Totam illam ferme noctem, insomnem duxit, pectus ad eas angustias fuit redactum, ut vix spirare posset, nares praeterea obstructae, quibus ill(ustrissim)us meus toties per impositionem digiti, *mederi* [?] curabat et impedimenta amovere ut respirare facile possit, semelque imposita suavissima stipula, **[19] in nares sanguinem provocavit**, quem mirifice exoptabat, verum assistens perterritus ne quid defluxu sanguinis pateretur, non permitit (quod etiam me pessime habuit) cum natura se se inuat, quantum fieris potest, et sui conservationem desiderat.

\8 dies/ Feria sexta item medici superveniunt vident rem Deo Patri omnipotenti esse comendandam, quam consiliis ullis hominum. Urina ab illa hora dixi semper est eadem im(m)utabilis, excrementa nullum signum sanitatis praeferebant. Hirrundines ad partem inferiorem apponi iubent, illae eliciunt [p. 13] quidem sanguinem, in aliqua copia sed brevi post vile privatur, nec cibum amplius sumere curat, qui licet per vim in os imponitur item eiicit, petit iam ab omnibus quietem. Rem breviter, cum longo dolore, et semper in corde haesuro complector, circa horam decimam sextam, spiritus d(iff)u(igi)unt [?] vitalis, usum rationis fere amittit, paulo post morte sua omnes lachrimis satiat, hora decima septima moritur.

Aprašyme minimi ligos simptomai

Ligos simptomai		
Lotyniškas įvardijimas	Vertimas	Komentarai
1. Capitis dolor	Galvos skausmas	
2. Nausea	Šleikštulys, pykinimas	
3. Cauteri	Uždegiminės žaizdos	

4. Sudor	Prakaitavimas	
5. Vomitus	Vėmimas	
6. Materia flavi coloris phlegmae	Gelsvos spalvos flegma	
7. Humerorum punctio	Pečių maudimas	
8. Pectoris dolor	Krūtinės skausmas	
9. Pustulae levissimae hinc inde dispersae in vultu, itidem in pectore, in cruribus, in humeris [...] rotundeque erant et rubei coloris, praeterquam in cruribus	Labai nedidelės apvalios pūslelės ant veido, krūtinės, kojų, pečių; raudonos spalvos, išskyrus tas, kurios ant kojų	
10. Corpus ac membra omnia exardescunt	Kūnas ir visi [jo] nariai buvo krečiami karštinės	
11. Febris	Karštinė	
12. Siccitas linguae et labiorum, circa dentes	Išdžiūvusi burna ir lūpos, taip pat dantenos	
13. Pustulae [...] per totum corpus dispersae apparebant	Pūslelės išplito po visą kūną	
14. Variolas coloris rubei, postmodum [...] lividi	Su raupais siejamos pūslelės, iš pradžių raudonos, vėliau – mėlynos	
15. Urina admodum turpis ac faeda apparuit, odor putridus, color niger	Šlapimas atrodė blogai, kvapas šlykštus, juodos spalvos	
16. [Urina] sanguine conspersa	Šlapimas su krauju	
17. Gutturis dolor	Gerklės skausmas	
18. Facies livida	Pamėlęs veidas	
19. In nares sangvinem provocavit	Sukėlė kraujavimą iš nosies	

5. Ištraukos iš Radvilų testamentų, liudijančios prašymus palaidoti bažnyčios kriptoje

1. Elžbieta Višnioveckytė Radvilienė

AGAD. AR, dz. XI, nr. 85.

[p. 118] W imie [...]. Przeto Ia, Halszka Euphemia z Wiszniowca Radziwiłłowa, xiężna na Olyce y Nieswizu [...] będąc na ten czas na umysle y na ciełe z łaski Bożej zdrowa [...]. Testamentem moim,

ktory z dobrym rozmysłem y zdrowym za łaską bożą rozumem czynię. Oznamuję y tak go zaczynam. Naprzod gdy z woli Bożey dusza moia z ciałem wilączona będzie [...] proszę aby ciało moje grzeszne pochowane było **w Nieswiezu, w kosciele Bożego Ciała oycow iezuitow w kaplicy Świętego Krzyza**, gdzie tez y sobie [małżonek] po smierci swey mieysce naznaczył. A proszę pokornie, aby z ciałem moim zadnych ceremoniy nieczyniono, ale aby mie poprostu schowano [...]. **Axamit, ktory niepotrzebnie zwykł bywac na trunach, prosze aby na moiey niebył, iedno proste sukno y płutno** [...]. Ciału memu aby niedopuszczono długo stać aby ię iako nayprędzey schowano [...]. [...] owszem prosze aby ciało moje rychło było pochowane [...].

2. *Albrechtas Vladislovas*

AGAD. AR, dz. XI, nr. 92.

[p. 60] Лета од нароженя Сына Божого тысяча шест сот тридцат шостого м(есе)ца юля двадцат первого дня [...]

In nomine Domini Amen. [...] [p. 61] A tak ia, Albrycht Władysław Radziwiłł, xiąże na Nieswiezu y Ołyce [...] będąc przy dobrym z łaski Boży baczeniu y zdrowym na cieley y umysle, mając przytym wolną a nieprzymuszoną wolą y dostatecznie się na to rozmysliwszy [...]. Naprod pani małżonce moiey namilszey [...] Annie Zophiey Zienowiczownie [...] poszanowania przystoynego małżęskiego tudzież y usługowania powolnego **w rozmaitych chorobach moich**, ktorymi mnie Pan Bog z łaski swey świętey nawiedzać raczył [...].

[p. 64] [...] pogrzeb ciału memu grzesznemu proszę xiążąt ich mosciow panow braci moich rodzonych, aby sposobem y ceremoniy koscioła rzymskiego katolickiego bez wszelakich pomp swieckich **w kosciele oycow iezuitow w Nieswizu, kędy ciała xiążąt ichmosciow panow rodzicow naszych odpoczywaią sprawie raczyli**.

3. *Aleksandras Liudvikas*

AGAD. AR, dz. XI, nr. 99.

[p. 163] In Chri(sti) nomine Amen. Anno ab illius nativitate mill(e)s(i)mo sex(centesi)mo quinqu(gesi)mo quarto [...]

Cum autem sum(m)o Dei beneficio fuerint morbus valde diminuitus admonitus et vivis valde percitis, expedire primum h(o)n(o)ri testamentum renovare hoc est de novo facere, ideo constitutis coram pestibus ...ictis [?] Polonis quatenus pelaerunt [?] haberi intelligentibus lingvam idoneis et me notario ac testibus Italis rogatis dictus ill(ustris)s(i)m(us) et ex(ce)ll(entis)s(i)m(us) d(ominus) princeps suum nuncupativum

condere constituit in lecto iacens infirmus, sed omnipotentis Dei gratia sanus mente, sensu et intellectu secundam modum, qui sequitur.

[...]

Vult preterea, ut corpus ipsius ubicunque vitalis deserviverit spiritus eo deferatur ubi ill(ustrissi)mi et excell(entissi)mi parentes eius humati sunt et sine ulla pompa ibidem sepelitur.

6. Kriptoje esančių epitafijų ir kitokio pobūdžio lentelių nuorašai

Konkrečios epitafijos vieta kriptoje nurodoma šioje ataskaitoje pateikiamame kriptos plane (žr. 10 skyrių). Visos į sienas įmūrytos epitafijos yra daugiau ar mažiau vienodo dydžio (maždaug 47 x 47 cm), dauguma sukurtos Nesvyžiuje 1749 m., kuomet buvo plečiama ir pertvarkoma kripta. Jų autorius – Andrzejus (o gal Antonijus? žr. Popiežiaus Benedikto XIV suteiktų indulgencijų memorialinę lentą (7 skyrius)) Zaleskis (nors ši informacija, suteikta S. V. Čistiakovo, bent jau kol kas nėra paliudyta patikimais šaltiniais).

6. 1. Epitafijos ant kriptos sienų

A

Ia

I

NICOLAUS VIII

CHRISTOPHOR(US) RADZIVIL, D(EI) G(RATIA), DUX

IN OLYKA, NIESV(IZ), BIRZE, DUB(INKI), S(ANCTI) R(OMANI) I(MPERII)

PRINC(EPS), COMES IN MIR, KROZE, SZYDL(OWIEC),

SAC(RI) SEPUL(CHRI) [ORDINIS EQUES]

ORDINAT(US) [I], [PRIMO] [DUX] SUPRE(MUS) M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE)

POST C[ASTELLANUS], [PALATINUS TROCENSIS] ... PALAT(INUS) VILN(ENSIS),

SZEWLE(NSIS) CAPIT(ANEUS), COL(LEGII) SOC(IETATIS) JESU,

PP(ATRUM) M[INORUM DE] OBSERV(ANTIA), MONIAL(IUM) D(IVI) BE-

NED(ICTI) N[IESVISII]... ST... OWI...

... .. [FU]NDAT[OR] ... [NAT]US

[ANNO] 1549 2 AUG(USTI) † [A(NNO) 1616 28] [FE]BR(UARII), SEP(ULTUS) MAR(TII) ...
EOD(EM) A(NNO), VIXIT A(NNOS) 67.

NESV(ISII) SCUL(P SIT) A(NNO) 1749. A(NDRZEJ) Z(ALESKI)

2a

EX I AD II

ELISABETH

EUPHEMIA DE PRINCIPI-

BUS IN ZBARAZ, WISZNIO-

WIEC, KORIBUT-WISZNIOWIE-

CCIIS, NICOLAI CHRISTOPHO-

RI RADZIWILL [CON]SORS FUN-

DAT(RIX) COLL(EGII) NIES(VISIENSIS) SOC(IETATIS) JESU,

NATA ANNO 1569, MOR(TUA) BIALAE

ANNO 1596 DIE 9 NOVE(MBRIS), VIXIT

ANNOS 27. NESV(ISII) EX(S)C(ULPSIT) A(NNO) 1749 [A(NDRZEJ) Z(ALESKI)]

3a

III

CHRISTOPHORUS III

NICOLAUS RADZIWILL, FI-

LIUS NICOLAI VIII ET ELISA-

BETHAE, NATUS A(NNO) 1590,

MORTUUS BONON(IAE) A(NNO) 1607

DIE 4 MAY, VIXIT ANN(OS) 17,

MENS(ES) 10, DIES 3, HOR(AE) ..., SE-

PULTUS ANNO 1608 DIE ...

AUGUSTI

NESV(ISII) EX(S)C(ULPSIT) A(NNO) 1749. A(NDRZEJ) Z(ALESKI)

4a

IV

IOANNES III

[GEORGIUS RADZIVIL], FILIUS [NICOLAI]

[ET ELISABETHAE], [D(EI) G(RATIA)] [DUX IN OLYKA], NIE[SVIZ] [ETC] [S(ANCTI) R(OMANI) I(MPERII)]

[PRINC(EPS)], COMES IN MIR, KRO[ZE], SZYDL[OWIEC],

[ORDINATUS NESVISIENSIS]

...

...

... NATUS [1 AUG(USTI) A(NNO) 1588

... † 12 DECEM(BRIS) A(NNO) 1625

...

NESVIS(II) EX(S)C(ULPSIT) A(NNO) 1749 [A(NDRZEJ) Z(ALESKI)]

5a

V

ALEXANDER I

LUDOVICUS RADZIWILL, FILIUS

NICOL(AI) VIII D(EI) G(RATIA) DUX IN OLYKA, NIE-

SWIZ, BIRZE, DUBINKI, S(ANCTI) R(OMANI) I(MPERII) PRINCEPS,

COMES IN MIR, KROZE, SZYDL(OWIEC), BIAL(A), OR-

DINAT(US) NESV(ISIENSIS), IMO DAPIF(ER) M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), POS(T)

PALAT(INUS) BREST(ENSIS), DEM(UM) MARESCH(ALLUS) SUPR(EMUS)

M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), ULTI(ME) PALAT(INUS) POLOC(ENSIS), UPITEN(SIS),

IURBOR(CENSIS), SZAWEL(ENSIS), SLONIM(ENSIS) ETC. CAPIT(ANEUS),

FUND(ATOR) TEMPLI MIKOŁAJOW, NATUS

A(NNO) 1594 4 AUG(USTI) † BONON(IAE) A(NNO) 1654 30 MAR(TII),

SEPUL(TUS) EOD(EM) A(NNO) 13 OCTOB(RIS), VIXIT A(NNOS) 60.

A [!] NIESWIZ EX(S)C(ULPSIT) A(NNO) 1749

6a

XII

GEORGIUS VIII

IOSEPHUS RADZIWILL,

POCILLATOR M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), NATUS ANNO 1668 DIE 10

MART(II), MORTUUS BIALAE

ANNO 1689 DIE 3 IANUA(RII),

SEPUL(TUS) EODEM ANNO DIE

9 MAY

A [!] NIESWIZ EX(S)C(ULPSIT) A(NNO) 1749

B

1b

CAROLUS I

STANISLAUS

[RADZIWIŁŁ], DUX IN [OLYKA, NIESWIZ ETC.]

S(ANCTI) R(OMANI) I(MPERII) PRINCEPS, COMES IN MIR, SZYDL(OWIEC),

KROZE ET BIALA, EQUES AQUILAE

ALBAE, ORDIN(ATUS) NESVIS(IENSIS), 1MO PRAEF(ECTUS)

STABUL(I) M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), DEM(UM) PRO ET CANC(ELLARIUS)

SUPR(EMUS) M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), RABSZ(TYNSCENSIS),

BRACŁ(AVENSIS), PRE(MISLENSIS),

KAMIEN(ENSIS), SZLUCH(ENSIS), KRZYCZ(ENSIS), OST(RSCENSIS),

CAPITA(NEUS), NATUS CRAC(OVIAE) AN(NO) 1669 DIE 27

NOV(EMBRIS) † BIALAE AN(NO) 1719 2 AUG(USTI), SEP(ULTUS)

AN(NO) 1720 10 IUL(II), VIXIT A(NNOS) 49, MENS(ES) 8, DIES 25

A [!] NIESWIZ EX(S)C(ULPSIT) A(NNO) 1749

2b

XII [?]

ANNA

CATHARINA DE LUBARTOWI(CIIS)
SANGUSC(IIS), PRINCEPS IN KOW(E)L ET
SMOLANY, CAROLI I STANISLAI
RADZIWIŁŁ CONSORS, CANCEL(LARISSA)
M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), NATA RACOVIAE ANNO 1676
DIE 23 SEPTE(MBRIS), MORTUA BIALAE AN(NO)
1746 DIE 23 DECEM(BRIS), VIXIT A(NNOS) 70
ET 3 MENS(ES), SEPULTA AN(NO) 1747
11 SEPTEM(BRIS).

3b

XIV

IOANNES XIX

THADAEUS RADZIWIŁŁ, MICH(AELIS) V ET URSUL(AE)
FRANCISCAE DE PR(INCI)P(I)B(US) KORYB(UT) WISZNIOWIECIIS,
PALAT(INORUM) VILN(ENSIUM), DUC(UM) EXERC(ITUS) SUPRE(MORUM) M(AGNI)
D(UCATUS) L(ITHUANIAE)
FILIUS, D(EI) G(RATIA) DUX IN OLYKA, NIESW(IZ), BIRZ(E), DUB(INKI)
ET KLECK, S(ANCTI) R(OMANI) I(MPERII) PR(INCE)PS IN MIR, SZYDŁ(OWIEC), KROZE ET
BIALA, COMES IN ŻOŁKIEW, ZŁOCZ ET POMARZ(ANY),
DOM(INUS) ET HAERES, ORDINAT(US) NESVIS(IENSIS), EQUES S(ANCTI)
HUBERTI, PR(I)MO COLONELL(US) GRAV(AE) ARMAT(AE) S(ACRAE)
R(EGIAE) M(AESTATIS) IN EXERC(ITU) M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), 2DO
LEGAT(US) EX PALAT(INATO)
VILNEN(SI) AD COMITIA REGNI A(NNO) 1748, 3TIO DEP-
UTAT(US) AD TRIBUNAL(EM) M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE) EX DISTRIC(TU)
CAUN(ENSI),
DEMUM EX EOD(EM) TRIBUNALI DELEGAT(US) AD S(ACRAM) R(EGIAM) M(AIESTATEM)
AUGUST(UM) III A(NNO) 1750, NAT(US) DIE 27 FEBR(UARII)
HORA NOCT(IS) MEDIA 11 NESVIS(II) † 1750 DIE 10
OCT(OBRIS) HORA POMERID(IANA) MED(IANA) 4 OLYCAE, SE-
PULT(US) NESVIS(II) DIE 5 9(NOVEM)BR(IS) A(NNO) EOD(EM), VIXIT A(NNOS) 16, ME-
NSES 8, DIE(S) 12, HORAS 17.

SCULPS(IT) NESV(ISII) A(NNO) 175... [?]

4b

Visiškai sunykusi ir neįskaitoma.

5b

XVI

MICHAEL V

CASIMIRUS ANTONIUS BASILIUS RADZIWIŁŁ

D(EI) G(RATIA), DUX IN OLYKA, NIESWIZ, BIRZE, DUBINKI, SLUCK,

KOPYL, KLECK, S(ANCTI) R(OMANI) I(MPERII) PRINCEPS IN MIR, SZYDŁOWIEC, KROZE,

BIAŁA ET KOPYS, COMES IN ŻUŁKIEW, ZŁOCZOW ET POMARZANY,

DOMINUS ET HAERES, NESVISIENSIS IX, OLYCEN(SIS) VII ORDINATUS,

ANNO 1716 LORITATAE [?] REGNI POLONIAE, 1718 MAGNI

DUCATUS LITVANIAE MILITIAE CHILIARCHA, 1720 EX NOVO-

GRODEN(SI) PALATIN(ATO) AD COMITIAE [!] REGNI VARSAV(IENSIS) LEGATUS

ET PREMISLIEN(SIS) CAPITANEUS, 1721 EXTERAS ADIVIT ORAS

IN PATRIAM REDUX DENUO EX EODEM PALATINATU AD COMI-

TIA REGNI VARSAVIEN(SIS), ANNO 1724 AD COMITIA REGNI

GRODN(ENSIS) LEGATUS, 1726 ORATOR, 1727 COMISSARIUS

CURLANDIAE, 1728 EX CAUNENSI IUDEX DEPUTATUS ET

MARESCHALLUS TRIBUNAL(IS) M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), ENSIFER REGNI AC
CO-

MES STABULI M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), 1729 EX LUCEORIENSI, 1730 EX

MIELNICEN(SI) AD COMITIA REGNI GROD(NENSIS) NUNTIUS, 1734

CURIAE MARESCHALLUS, 1735 CAMPI DUX M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE)

AC TROCEN(SIS) CASTELLANUS, 1737 PALATINUS TROCEN(SIS)

ET AD GIEDANUM COMISSARIUS IN CAUSA CURLANDIAE,

ANNO 1742 VILNENSIS CASTELLANUS, 1744 PALATI-

NUS AC SUPR(EMUS) DUX EXERCITUUM M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), 1754
DUCATUS

OSTROG(ENSIS) COMISSARIUS, CZŁUCHOVEN(SIS), CAMENECEN(SIS) [CAPITANEUS] &
TO-
LARCHA, AQUILAE ALBAE & S(ANCTI) ANDREAE AB ELISABET-
HA, IMPERATRICA ROSSIAE, & S(ANCTI) HUBERTI EQUES,
CAROLI I MI DICTI IUSTI & ANNAE DE LUBARTIS
DUCISSAE SANGUSCIA RADIVILLORUM ARCHICAN-
CELLARIORUM M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), FILIUS, CULTOR MAIESTATIS
REGIAE, COLUMEN FAMILIAE, MULTORUM AEDIUM,
ARCIUM, PALATIORUM FUNDATOR ET REPARATOR,
NATUS OLYCAE DIE 13 IUNII AN(NO) 1702, CONSORS
I MA FRANCISCA DE DUCIBUS KORYBUTH WISZNIO-
WIECKA, 2DA ANNA MYCIELSKA, MORTUUS IN
PALATIO VILN(ENSI) ANNO 1762 DIE 22 MAII HORA 8
ANTE MERIDIEM, TRANSLATUS EX MIR TUMU-
LUM [!] PATRUM IN ECCLESIAM NESVISIEN(SEM) SOC(IETATIS) IESU
ANNO 1763 [?] DIE 12 MENSIS MAII

6b

Sunyкуси ir neįskaitoma.

7b

Sunyкуси ir neįskaitoma.

C

1c

EX V AD VI

LUCRETIA

MARIA, DUCISSA DE STRO-

ZZI, POMP(EI) II, DUC(IS) DE ST-

ROZZI [ET] [ELEONORAE DE GONZAGA]

... FILIA TERT(IA), CONSORS

ALEXANDRI I LUDOVICI RADZ(IVIL), D(EI) G(RATIA)

[DUCIS] IN OLYKA, NIESV(IZ) [ETC]

[MARESCHALLI] SUPR(EMI) M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE)
[NATA ANNO 1608]
[MORTUA 18 OCTOBRIS 1694]

2c

IX

DOMINICUS I

NICOLAUS, FILIUS ALEXAN-

DRI RADZIWIŁ, D(EI) G(RATIA), DUX IN

OLYKA, NIESWIZ ET KLECK, S(ANCTI)

R(OMANI) I(MPERII) PRINC(EPS), ORDINAT(US) KLECEN(SIS)

IMO PROCANCELL(ARIUS), TUM CANCE(LLARIUS)

SUPR(EMUS) M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), LIDEN(SIS), RADOM(ENSIS),

GNEV(ENSIS), PINSCEN(SIS) ETC. CAPITAN(EUS),

MORT(UUS) VARSA(VIAE) AN(NO) 1697 DIE 27

IULII, SEP(ULTUS) AN(NO) EOD(EM) DIE 16 AUG(USTI)

NESV(ISII) SCUL(PSIT) A(NNO) 1749

3c

[XIII?]

EX IX AD X

ANNA

MARIANNA, NATA EX HI-

LARIO POLUBINS(KI), MARES(SCHALLO)

SUPR(EMO) M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE) ET WOŁODKO-

WICZ, PALAT(INO) NOWOGR(ODENSI), DO-

MINICI I RADZIWIŁ) CONSORS,

CANCEL(LARISSA) M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE) † AN(NO) 1690

DIE 2 NOV(EM)BRIS, SEPUL(TA) 1690

NESVIS(II) EX(S)C(ULPSIT) A(NNO) 1749. A(NDRZEJ) Z(ALESKI)

XIV

IOANNES VII

NICOLAUS, FILIUS DOMINI-

CI I RADIWILL, D(EI) G(RATIA) DUX IN

OLYKA, NESWIZ, ET KLECK, S(ANCTI) R(OMANI)

I(MPERII) PRINCEPS, EQUES AQUILAE ALB-

AE, ORDINAT(US) KLESCENS(IS), IN-

CISOR M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), DEMUM PALATI(NUS)

NOVOGR(ODENSIS), IURBOR(CENSIS), SUDEN(SIS) ETC.

CAPIT(ANEUS), MORT(UUS) DIE 20 IANU(ARII) AN(N)O

1729, SEPUL(TUS) AN(N)O 1747 DIE 22

SEPTE(MBRIS)

NESVISII, EX(S)CUL(P SIT) [ANNO] 1749. A(NDRZEJ) Z(ALESKI)

XV

MICHAEL IV

FILIUS DOMINICI I RA-

DZIWILL D(EI) G(RATIA), DUX IN

OLYKA, NIESWIZ ET KLECK,

S(ANCTI) R(OMANI) I(MPERII) PRINCEPS, INCISOR

M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), MORT(UUS) ANNO 1721

DIE 29 AUGUS(TI), SEPULTUS EOD(EM) AN(N)O DIE 1 OCTOBRIS.

EX(S)CUL(P SIT) NESVIS(II) A(NNO) 1749. A(NDRZEJ) Z(ALESKI)

XV A [?]

MARCIAANNA

DE DOMANT SIESICIIS,

MICHAELIS IV RADZI-

WILL CONSORS, MORTU(A)

DIE 28 AUGUS(TI) ANNO 1736,

SEPUL(TA) EOD(EM) ANNO DIE 29
OCTOBR(I)S
SCUL(P SIT) NIESVIS(II) A(NNO) 1749. A(NDRZEJ) Z(ALESKI)

7c

XVII
NICOLAUS
FAUSTINUS, FILIUS DOMINICI
I RADZIWILL, D(EI) G(RATIA), DUX IN
OLYKA, NIESW(IEZ) ET KLECK, S(ANCTI) R(OMANI) I(MPERII)
ETC. COMES IN MIR, SZYDŁ(OWIEC),
BIAŁA, EQUES AQUILAE ALBAE,
PRIMO ENSIFER M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), POST
PALAT(INUS) NOVOGR(ODENSIS), MO[RTUUS] ZDZI[ĘCIOL]
[DIE] 2 FEBR(UARII) ANNO 1746
[ET] SEPUL(TUS) A(NNO) 1747 18 SEPT(EMBRIS)
[SCULPSIT] NESVIS(II) A(NNO) 1749. A(NDRZEJ) Z(ALESKI)

8c

XIV
GEORGIUS IX RADZIWILL,
NICOLAI I FAUSTINI ET BARBARAE
COMIT(IS) ZAVISIIS, DUC(UM), PALAT(INORUM)
NOVOGROD(ENSIUM), FILIUS, D(EI) G(RATIA), DUX IN OLYKA,
NIESWIZ ET KLECK, IN MIR,
BIAŁA, SZYDŁOWIEC ETC. COMES, 1MO CO-
LONELL(US) CATAPHRAGIAE MILITIAE
M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), 2DO MARESCHALC(US) TRIBUNA-
LIS A(NNO) 1744 M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), DEINDE [ANNO] 1746 PALA-
TINUS NOVOGRODENSIS, LUBOSZAN(SCENSIS)
CAPIT(ANEUS), EQUES AQUILAE ALBAE, NATUS 4
FEBR(UARII) 1721, † IAWORZE 22 X(DECEM)BRIS, HORA
... 12, AN(N)O 1754. SALOMEA COMIT(IDE)

37

SAPIEZANKA, PALATINIDE MSCISLAV(IENSIS)
MOLESTISSIMA CONIUN[X] DERELICTA.
SCULP(SIT) NESVISII [ANNO 1749]

9c

XVII [?]

LEO I

MICHAEL RADZIWILL, MICHA-
ELIS IV ET MARIANNAE DE DO-
MANT SIESICIIS, PALATINID(UM) MSCISL(AVIENSIUM),
INCISORUM M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), FILIUS POSTHUM(US)
...US, D(EI) G(RATIA) DUX IN OLYKA, NIESWIZ
ET KLECK, S(ANCTI) R(OMANI) I(MPERII) PRINC(EPS), COMES IN MIR,
SZYDŁOWIEC ETC., GENERALIS MAIOR
EXERCITUUM M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), NATUS A(NNO) 1722
DIE 11 APRILIS † NESVISII IN CASTELLO
A(NN)O 1751 DIE 7 MARTII POST MEDIAM NO-
CTEM HORA 2DA, VIXIT ANNOS 28, MEN-
SES 10, DIE(S) 23, HORAS 2, SEPULTUS
EOD(EM) ANNO DIE 16 MARTII.
SCULP(SIT) NESVISII A(NNO) 1751.

D

1d

MICHAEL CASIMIRUS

ET

VRSVLA FRANCISCA

DE DUCIBUS KORYBUTH

WISZNIOWIEC ET ZBARAZ

RADIVILII,

DUC(ES) IN OLYK(A) ET NIESW(IEZ), S(ANCTI) R(OMANI) I(MPERII) PRINC(IPES),
COM(ITES) IN MIR ETC., DOMINI ET HAEREDES

IN ZOŁKIEW, ZŁOCZOW ET POMARZ(ANY),
PALAT(INI) VIL(NENSES), SUP(REMI) DUC(ES) EXERC(ITUUM) M(AGNI) D(UCATUS)
L(ITHUANIAE),
MAIORIBUS SIBI POSTERIS
MONUMENTUM HOC NOVUM
EXSTRUI IUSSERE
MDCCXLIX
DETUR HOC ILLUSTRIVM VIRORVM
POSTERITATI VT QVOMODO EXE-
QVVS A PROMISCVA SEPVLTVRA
SEPARANTVR ITA IN TRADITIONE
SVPREMORVM ACCIPIANT
HABEANTQVE PROPRIAM ME-
MORIAM. TACITVS ANNAL(ES) XVI [16]
SCVLP(SIT) NIESVISII IN IASPIDE

E

1e

HIC IN VNA TVMBA IACET
ANDREAS SKORVLSKI, S(ANCTI) SEPVL(CHRI) EQVES,
MARES(CHALLVS) CAVN(ENSIS), MONIAL(IVM) BENED(ICTIVM) CAVNAE
FVND(ATOR), DVCIS NICOLAI VIII RADIV(ILL) IN PERE-
GR(INATIONE) IEROSOL(YMATANA) COM(ES) † 1637 SEP(TEMBRIS) 14, SEP(VL)T(VS)
EOD(EM) A(NNO)
IN ALTERA VERO
ELEONORA, DVCISSA DE OSTR(OG), IOAN(NIS) VIII
DVC(IS) RADIV(IL), CASTEL(LANI) TROC(ENSIS), CONS(ORS) † 1618
DIE 6 IANVA(RII), SEPVLTA 26 IVLII EOD(EM) ANNO
ET
MICHAEL III DVX RADIVILL POCILLA-
TORIDES M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHVANIAE), ORDINAT(VS) KLEC(ENSIS), PRAE-
FECTVS SODAL(ICII), POETA NESVIS(ENSIS) † 1672

DIE 2 IUL(II), SEPUL(TUS) 3 EIUSD(EM), AETAT(IS) 15
NEC NON ALIORUM DUCUM RADIVILLI-
ORUM, QUORUM NOMINA VETUST(ORUM) TEM-
PORUM IGNOTA REDDIDIT SPARSIM CON-
GESTA QUEIESCUNT OSSA.

1749 A(NDRZEJ) Z(ALESKI)

2e

CONSTANTIA
FRANCISCA PR(INCE)PS RADIVILIA,
CAROLI [I DICTI] IUSTI ET ANNAE
DUCISSAE SANGUSZKOWNA RADI-
VILLIARUM, D(EI) G(RATIA) DUCUM IN OLYKA, NIES-
WIZ ETC., CANCELLARIORUM
M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), FILIA ... ANNIS XIII IN DU-
CATU HOLSTANENSI SAPIEHA IN KO-
DEN, S(ANCTI) R(OMANI) I(MPERII) IN DOROHOSTAIE, CZAR-
NOBYL ETC. COMITIS, CANCELLARII
SUPREMI M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), CONSORS, NATA
BIAŁAE D(IE) 20 X(DECEM)BRIS 1697, NUPTA 1717,
OBIIT CAMIENECII LIT(HUANI)AE DIE 8 X(DECEM)BRIS
1756 HORA VESPERTINA
SEPULTA A(NN)O 1757

F

If

MICHAEL I
CASIMIRUS RADZIWI(ŁŁ), FILIUS ALEXAN-
DRI I, D(EI) G(RATIA) DUX IN OLYKA, NIESW(IEZ), S(ANCTI) R(OMANI) I(MPERII)
PRINC(EPS), COMES IN MIR, SZYDL(OWIEC), KROZ(E),
POMARZ(ANY) ETC., ORDIN(ATUS) NESVIS(IENSIS), 1MO DAPIF(ER),
[2DO] POCILL(ATOR) M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), TAND(EM) CASTEL(LANUS)

[ET] PALAT(INUS) VILN(ENSIS), ULT(IME) VICECANCE(L)ARIUS)
[C]AM(PI) DUX M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), GULB(INENSIS), PRE(MISCENSIS),
SZŁU(CHENSIS),
CHO[INIC](ENSIS) [ET]C CAPI(TANEUS), AD SUMM(UM) PONT(IFICEM) INNOC(ENTUM)
[PAPAM] PER ROM(A), LEOP. [?] LEG. [?] IUN. [?]
... .. NAT(US) A(NNO) 1625 [DIE 26 OCTOBRIS]
MORT(UUS) [DIE 14 NOVEMBRIS] ANNO [1680] [BONONIAE]

2f

VIII

CATHARINA

DE SOBIESCIIS, SOROR IOA-

NNIS III, POLONIAR(UM) REGIS,

MICHAEL(IS) CASIMIR(I) RADZI-

WIL CONSORS, VICENCANCE(L)ARIUS

ET CAMPI DUC(IS) M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), MOR-

TUA VARSAVIAE DIE 28 SEPT(EMBRIS)

[ANNO] 1694, SEPULTA ... DIE ...

IANUARIII A(NNO) 169...

NIESVISII

6. 2. Epitafijos ant kriptos kolonų

I

I(1)

IMO

NICOLAUS X,

NICOLAI VIII ET ELISABE-

THAE EUPHEMIAE DE PRIN-

CIPIBUS WISZNIOWIECIIS,

DUCUM RADZIWILLIORUM,

PRIMOGENITUS FILIUS, NA-
TUS NESVIS(II) AN(NO) 1587 D(IE) 16
IANUARII, MORT(US) IBID(EM) 1588
D(IE) 4 OCT(OBRIS), VIXIT AN(NUM) 1, MENS(ES)
8, D(IES) 7, HOR(AE) ...
NESVIS(II), SCUL(PSIT) A(NNO) 1749. [ANDRZEJ ZALESKI]

I (2)

4TO
BOGUSLAUS II
CHRISTOPHOR(US), FILIUS
MICHAELIS RADZIWIŁ,
NATUS ANNO 1662 DIE
19 FEB(RUARI)I, MORT(UUS) LEDAE²⁷
IN HOLAND(IA), ANNO 1675
AETAT(IS) SUAE 13
NESVIS(II) SCUL(PSIT) A(NNO) 1749. [ANDRZEJ ZALESKI]

II

II (3)

2DO
NICOLAUS XIV
FRANCISCUS, FILIUS
MICHAELIS I RADZIWIŁ-
LL, NATUS ANNO 1659
DIE 9 IUN(II), HOR(A) 1, NESV(ISII)
[MORTUUS] ANNO 1672 DIE 9 DECEM(BRIS)
SEPUL(TUS) [E]OD(EM) AN(NO) 10 DEC(EMBRIS),
VIXIT ANN(OS) 13, MEN(SES) 6.
NESVIS(II) SCUL(PSIT) A(NNO) 1749

²⁷ Miestas dabartinėje Belgijos teritorijoje, netoli Gento.

II (4)

3TIO
IOANNES XVI,
MICHAELIS I ET CAT-
HARINAE DE SOBIESCIIS
DUCUM RADIVILLIORUM
SECUNDOIENITUS [!] FI-
LIUS, NATUS ANN(O) SA-
LUTIS 1660 DIE 8 NO-
VEMBRIS, PARV(US) OBIIT
NES(VISII) SCUL(PSIT) A(NNO) 1749
A(NDRZEJ) Z(ALESKI)

II (5)

5TO
LUDOVICUS I,
MICHAELIS I ET CATHA-
RINAE DE SOBIESC(IIS) DUCU(M)
RADIVILL(IORUM) QVARTOEN(I)T(US)
FIL(I)US, NATUS AN(NO) 1666 D(IE)
23 SEPT(EMBRIS) † BIAŁ(AE) 1668 DIE
13 SEPT(EMBRIS), SEP(ULTUS) AN(NO) 1671 DIE
6 IUNII, VIXIT AN(NUM) 1, MEN(SES)
11, DIES 21
NIESV(ISII) SCUL(PSIT) A(NNO) 1749
A(NDRZEJ) Z(ALESKI)

II (6)

8VO
CATHARINA
HENRICA, GEORGII VIII
ET MARIAE ELEONOR(AE) DE
PRINCIP(IBUS) ANHALT DES-

SAU DUCUM RADIVILL(IORUM)
FILIA, NATA ANNO 1688
IUNII, MORT(UA) BIAŁ(AE) EOD(EM)
ANNO, SEPULTA 1689
NESV(ISII) SCUL(PSIT) A(NNO) 1749
[A(NDRZEJ) Z(ALESKI)]

III

III (7)

9NO
ANNA
ALEXANDRA ROSA-
LIA, FILIA CAROLI I
RADZIW(IŁŁ), NATA MIR AN(NO)
1708 [?] DIE 18 MAY, MORT(UA)
TYLZAE ANNO 1709 DIE
10 FEBR(UARII), SEPUL(TA) EODEM
ANNO DIE 2 MART(II)
NESV(ISII) SCUL(PSIT) A(NNO) 1749
A(NDRZEJ) Z(ALESKI)

III (8)

10MO
ALBRICHT
STANISLAUS
SALOMON BENIAMIN,
FILIUS CAROLI RADZ(IWIŁŁ)
NATUS SZŁUCK ANNO
1708 DIE ... MART(II)
MORT(UUS) TYLZAE DIE ...
... ANNO 1709.
[NESV(ISII) SCUL(PSIT) A(NNO) 1749.]

A(NDRZEJ) Z(ALESKI)]

III (9)

11MO

NICOLAUS XVI

CHRISTOPH(ORUS) AUGUST(US) [H]E(N)R(I)C(US)

MICH(AELIS), MICHAELIS V ET

URSULAE FRANCISCAE DE PRI-

NC(IPIBUS) WISZNIOW(IECCIIS) DUC(UM) RADIV(ILLIORUM),

PALAT(INORUM) VILN(ENSIUM), SUPR(EMUM) DUC(UM) EX-

(ERCITUS) M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), FIL(IUS) PRIMOG(ENITUS) NAT(US)

O[LYCAE] A(NNO) 1727 D(IE) 18 MAY † BIAŁ(AE)

17 IUNII A(NNO) 1729, SEPULTUS 11 SEPT(EMBRIS) [ANNO]

1729, VIXIT ANNOS 2, D(IES) 30.

NESV(ISII) SCUL(PSIT) A(NNO) 1749. A(NDRZEJ) Z(ALESKI)

III (10)

12MO

ANNA

MARIA IOANNA TE-

RESS(A) EVA, FILIA MICHA-

ELIS V ET FRANCISC(AE) DE

WISZNIOWIEC(CIIS) RADIVIL(LIORUM),

NATA NESV(ISII) D(IE) 2 FEBR(UARII)

A(NNO) 1732, MORT(UA) EOD(EM) ANN(O)

D(IE) 22 MAII ET SEPULTA 28

NESV(ISII) SCUL(PSIT) A(NNO) 1749. [A(NDRZEJ) Z(ALESKI)]

IV

IV (11)

13TIO

LUDOVICA

CONSTANCIA BARBAR(A),
MICHAEL(IS) V ET URSU(LAE) FRAN-
CIS(CAE) DE PRINC(IPIBUS) WISZN(IOWIECCIIS) DUC(UM)
RADIV(ILLIORUM) PALAT(INORUM) VILN(ENSIUM) SUPR(EMUM)
DUC(UM) EXERC(ITUS) M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE) FILIA,
NATA NESV(ISII) 1742 D(IE) 19 FEBR(UARII)
† STEP. [?] 1744 D(IE) 4 AUG(USTI) SEPU-
LT(A) D(IE) 31 AUG(USTI) AN(NO) EOD(EM), VIXIT
AN(NOS) 2, MENS(ES) 5, D(IES) ..., HOR(AS) ...
NESV(ISII) SCUL(PSIT) A(NNO) 1749
[A(NDRZEJ) Z(ALESKI)]

IV (12)

14TO
CONSTANTIA
TAIDA PR(INCE)PS RADIVILIA, MI-
CHAEELIS V CASIMIRI ET ANN(A)E
MYCIELSKA CASTELLANIDIS
POSNAN(IENSIBUS) RADIVILIORU(M), D(EI) G(RATIA) DU-
CUM IN OLYKA, NIESWIZ ETC. PA-
LATINOR(UM) VILNEN(SIUM), DUC(UM) SUPR(EMUM) EXER-
CIT(US) M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), FILIA, NATA NESVIS(II)
DIE 20 APRILIS 1756 HORA 7
POST MERIDIEM † IBIDEM ANNO EODEM
DIE 3 X(DECEM)BRIS M(E)DIA QUARTA HORA
MATUT(INA). SEPULTA DIE 4 EIUSDEM [MENSIS]

IV (13)

1MUS
MICHAELIS V ET URSULAE FRANCISCAE
DE PRI(NCIPI)B(US) WISNIOWIECCIIS
DUCUM RADIVILLIORUM, PALAT(INORUM) VILN(ENSIUM) ETC.,
NEPOS

MICHAEL RZEWUSKI STEM(M)ATIS
KRZYWDA, SUBDAPIFERIDES M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE)
STANISLAI, IN OLESK, TARGOVIC(A),
PODHORCE COMITIS ETC. ETC.,
ET CATHARINAE CAROLINAE, PRINCIPIS
RADIVILIAE, PALATINIDES VILNEN(SIS) ETC.,
RZEWUSKIORUM, SUBDAPIFERUM
M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), CHELMENSIUM PRAEFECTOR(U)M,
FILIUS, E GEMINIS MAIOR,
NATUS DIE 10 JUNII HORA 1MA
POMERID(IANA) A(NN)O 1759 NESVISII,
DENAT(US) IBID(EM) DIE 8 MAIJ
HORA 4 MATUTINA A(NN)O 1760
VIXIT MENSES X, HEB(D)OMAD(ARUM) III,
DIES VI, HORAS XV. SEPULTUS EADE(M) DIE, HORA 5 VESPERTINA.

V

V (14)

16TO
MARIANNA,
DOMINICI I DUCIS RADIVI-
LII, ORDINATI CLESCENS(IS),
CANCELLARII SUPREMI
M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), FILIOLA, OBIIT AN(NO)
SALUTIS 1694, SEPULTA
EODEM ANNO DIE 20 MA-
RTII.
NESV(ISII) SCUL(PSIT) A(NNO) 1749. A(NDRZEJ) Z(ALESKI)

V (15)

17MO
FELIX I,

DOMINICI I, DUCIS RADIVILLII, ORDINAT(I) CLE[S]CE-
NSIS, CANCELLAR(II) SUPR(EMI)
M(AGNI) D(UCATUS) L(ITHUANIAE), FILIUS, OBIT
ANNO DOMINI 1697, SEPULTUS EODEM ANNO
DIE 21 MARTII.
NESV(ISII) SCUL(PSIT) A(NNO) 1749. A(NDRZEJ) Z(ALESKI)

7. Popiežiaus Benedikto XIV indulgencijų suteikimo memorialinė lenta

1g

BENEDICTUS P(A)P(A) XIV
AD PERPETUAM REI MEMORIAM, CUM SICUT DILECTUS FILIUS NOBILIS VIR
MICHAEL CASIMIRUS RADZIVILLIUS, S(ANCTI) R(OMANI) I(MPERII) PRINC(EPS),
PALAT(INUS) VILN(ENSIS), SUPR(EMUS) DUX EXERCIT(US) M(AGNI) D(UCATUS)
LITV(ANIAE)
NOBIS NUPER EXPONI FECIT IPSE CAPELL(AM) PUBL(ICAM) SUB TITULO B(EATAE)
M(ARIAE) V(IRGINIS) IMMACUL(ATAE) SUBTUS ECCLES(IAM) PUBLICAM
COLLEG(II) NESVICENS(IS) [!] CLELICORU(M) [!] REGUL(ARIUM) S(OCIETATIS) IESU
VILNENS(I) DIAECES(I) [!] SITAM CONSTR(UCTAM) FACERE CURAVERIT IN QUA NON-
NULL(AS) MISSAS CELEBR(ANDAS) FACERE INTEND(IT); CUIP(RO)PT(ER)
CAPELL(AM) HUIUSMODI CELAESTIU(M) [!] MUNER(UM), QUOR(UM) DISPENSAT(IONEM)
FIDEI
NOSTRAE CREDID(IT) ALTISSIM(US); ELARGIONE [!] A NOBIS CONDECORRI NOS PIIS
EIVSDEM MICH(AELIS) CASIM(IRI) VOTIS HAC IN RE QUANT(UM) CUM D(OMI)NO
POSSUM(US) FAVORAB(ILE) ANNUERE VOLENTES EUMQUE A QUIBUSVIS
EXCOM(M)UNIC(ATIONIBUS), SUSPENS(IONIS), ET INTERD(ICTIS) ALIISQUE
ECCLES(IASTICIS) SENTEN(TIIS),

CENS(URIS) ET PAENIS, A IURE VEL AB HOM(INE) QUAVIS OCCAS(IONE), VEL CAUSA LAVIS, SI QUIB(US) QUOMODOLIBET INNODAT(I) EXIST(ANT), AD EFFECTU(M) PRASEN(TIUM)

DUNTAX(AT) CONSEQU(ENDUM), HARUM SERIE ABSOLV(ENTES) ET ABSOLUT(OS) FORE CENSENTES SUPPLICATIO(NI)B(US), EIUS NOMEN NOBIS SUPER HOC HUMIL(ITER) PORRECT(IS)

INCLIN(ATI), UT QUANDOCUNQUE SACERDOS ALIQUIS SIVE SECUL(ARIS) VEL CUIUSVIS ORDINIS, CONGREGAT(IONIS) ET INSTIT(UTI) REGULAR(IUM) SACRO-SANC(TAE) MISSAE SACRIF(ICIUM) IN DI(C)TA CAPEL(LA) PRO IPS(O) MICH(AELE) CASIM(IRO) QUANDO VIAM UNIVERSAE CARNIS INGRESS(US) FUERIT, NEC NON CONSANGUINEOR(UM)

ET AFFINIUM DEFUNCT(ORUM), VEL DESCENDENT(IUM) DE FAMILIA RADZIVIL(ORUM) ANIMAB(US) QU(A)E DEO IN CARIT(A)TE CONIU(N)CTAE AB HAC LUCE MIGRAVERINT, CELEBR(AT), SACRIF(ICAT) HUIUS ANIMAE PRO QUA CELEBRAT(UR), FUERIT, PERINDE SUFFRAG(IA), AC SI AD ALTARE PRIVILEGIAT(UM) FUISS(E) CELEBRAT(UR), AU(C)T(ORITA)TE AP(OSTO)LICA TENORE PRAESENT(I) CONCEDIM(US) ET INDULGEMUS NON OBSTANTIB(US) QUATENUS OPUS SIT NOSTRAE

ET CANCELLAR(IAE) AP(OSTO)LICAE REGULA DE NON CONCEDENDIS INDULGENTIIS AD INSTAR ALIISQ(UE) CONSTITUTIONIB(US) ET ORDINAT(IONIBUS)

APOSTOL(ICIS) CAETERISQ(UE) CONTRARIIS QUIBUSCUNQ(UE) PRAESENTIB(US) PERPETUIS FUTURIS TEMPORIB(US) VALITURIS. DAT(UM) ROMAE

APUD SANCTAM MARIAM MAIOREM SUB ANNULO PISCATORIS DIE XXIV IANUARIII MDCCL, PONTIFI-

CATUS NOSTRI ANNO DECIMO. [LOCO SIGILII] D. *CARD(INA)LIS PASSIONEUS*

AN(N)O DO(MI)NI 1750 DIE 25 MENS(IS) MART(II) PRAESENS BREVE APOSTOL(ICUM) CONTIN(ENS) INDULGEN(TIA) PERPET(UA)

ANIMABUS FIDEL(IUM) DEFUNCT(ORUM), IN PARTICUL(ARI) DE FAMIL(IA) CELSISS(IMAE) DOMUS RADIVIL(IORUM) A CELEBRANTIB(US) SECUNDU(M) CONTENTA EIUSD(EM) MISSAR(UM) SACRIF(ICIUM) IN CAPELLA PUBL(ICA) SUB TITUL(O) B(EATAE) M(ARIAE) V(IRGINIS) IMMACUL(ATAE) SUBTUS ECCLES(IA) COLLE-GII NESVISIEN(SIS) S(OCIETATIS) I(ESU) SITA, SUFFRAGANS CORAM NOBIS MICHA(ELE) IOAN(NE) ZIENKOWICZ, EPISC(OPO) VILNEN(SI), PRODUCTU(M)

VIDIMUS LEGIM(US) ET CUM EA QUA PAR EST REVERENT(IA) SUSCEP(IMUS) NEC NON
CELEBRAT(IONEM) MISSARUM IN DICTA
CAPELLA CUM ANNEXIS INDULGENT(IIS) IUXTA VIAM ET TENOREM INTRO
EXPRES(SOS) AUTHORIT(AT)E
NOSTRA ORDINARIA CONCESSIMUS IN CUIUS FIDEM. DAT(UM) VILN(AE) UT SUPRA.
MICHAEL EPISC(OPUS) VILN(ENSIS)
AD PERPE(TUAM) REI MEMOR(IAM)
SCULPS(IT) IN IASPIDE NESVIS(II) ANTONIUS

8. Rezultatai

Pasinaudojus Lietuvoje pasiekiamais šaltiniais ir istoriografija, pavyko surinkti antropologiniams tyrimams reikšmingų duomenų apie 15 kriptoje palaidotų individų sveikatos būklę ar palaidojimo aplinkybes. Neabejotina, kad nuoseklesnė šaltinių paieška Vyriausiajame senųjų aktų archyve (AGAD) Varšuvoje duomenų bazę praplėstų dar labiau. Vis dėlto tam, kad surinkta medžiaga pasitarnautų pirminiam tyrimų tikslui, t. y. konkrečių individų identifikavimui, būtini išsamūs antropologiniai tyrimai. Tiek šaltiniuose, tiek istoriografijoje daugiausiai kalbama apie įvairias šiuo tyrimų etapu aktualių individų vidaus ligas ir kitus panašaus pobūdžio negalavimus, kai tuo tarpu nėra jokių duomenų apie žymesnes traumas, todėl svarbu atlikti nuodugnius DNR tyrimus, kurie leistų sugretinti turimus faktus iš rašytinių šaltinių ir gautus tyrimų rezultatus. Tik tokiu atveju būtų galima bent jau iš dalies identifikuoti vieną ar kitą asmenį. Kartu svarbu surasti ir nuodugniai išanalizuoti 1905 ir 1953 m. „komisijų“, dirbusių kriptoje, medžiagą bei išsamiau susipažinti su tarpukario laikotarpio vietine spauda, kurioje galbūt pavyktų rasti duomenų apie kriptos tvarkymą po daug žalos pridariusio potvynio, po kurio, kaip matyti iš vienalaikių nuotraukų, dalis sarkofagų buvo atsidarę, o palaikai – išsibarstę.

Ekspedicijos metu buvo parengti kriptos sienose bei kolonose įmūrytų epitafijų nuorašai. Iš 42 epitafijų tik 3 buvo sunykusios tiek, kad jų buvo visiškai neįmanoma įskaityti. Visiškai akivaizdu, kad šis įvairiems tyrinėjimams svarbus šaltinis reikalauja skubių restauracijos darbų, nes vos kelios epitafijos išlikusios pilnai, kai tuo tarpu dauguma yra smarkiai pažeistos drėgmės ir aptrupėjusios, todėl paskirus fragmentus tenka rekonstruoti jau pasiremiant konkrečių individų biogramomis. Taip pat buvo parengtas popiežiaus Benedikto XIV 1750 m. M. K. Radvilai Žuvelei suteiktų indulgencijų memorialinės lentos, kuri, be to, buvo atnaujinta ekspedicijoje dalyvavusių restauratorių, nuorašas (žr. 7 skyrių).

9. Šaltinių ir literatūros sąrašas

Šaltiniai

Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Radziwiłłów (toliau – AGAD. AR), dz. VI, nr. II 80 a, 84, 85, 90, 92, 95, 99, 144, 154, 168, 214, 313.

Archiwum Domu Radziwiłłów: listy M. K. Radziwiłła Sierotki – Jana Zamoyskiego – Lwa Sapiehy, Kraków, 1885.

Radvila Našlaitėlis M. K., *Kelionė į Jeruzalę*, iš lotynų k. vertė O. Matusėvičiūtė, įvadą parašė J. Kiaupienė, Vilnius, 1990.

Literatūra

Kempa T., *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616): wojewoda wileński*, Warszawa, 2000.

Lindemann M., *Medicine and Society in Early Modern Europe*, Second edition, Cambridge University Press, 2010.

Radziwiłł M., *Krypta X. X. Radziwiłłów. Kościół Bożego Ciała Nieśwież*, Warszawa, 2016.

Siena K. P., *Venereal Disease, Hospitals and the Urban Poor: London's "Foul Wards", 1600–1800*, Rochester University Press, 2004.

Smith V., *Clean: A History of Personal Hygiene and Purity*, Oxford University Press, 2007.

Zuba K., „Michał Kazimierz Radziwiłł (1702–1762) – portret psychofizyczny”, *Medycyna Nowożytna*, t. 9, nr. 1–2, 2002, s. 53–84.

Zuba K., „O tym jak „Rybeńkę” leczono. Kuracje i zabiegi medyczne Michała Kazimierza Radziwiłła (1702–1762)”, *Medycyna Nowożytna*, t. 8, nr. 1, 2001, s. 89–110.

10. Kriptos planas

